

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

32/834

Катерина СТЕЦЮК
Кандидат історичних наук

ВПЛИВ ПОВСТАННЯ СТЕПАНА РАЗІНА НА УКРАЇНУ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ ● 1947

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Катерина СТЕЦЮК
Кандидат історичних наук

ВПЛИВ ПОВСТАННЯ СТЕПАНА РАЗІНА НА УКРАЇНУ

(З історії спільної боротьби російського і українського народів
проти феодально-кріпосницького гніту)

64

Центральна Наукова
Бібліотека УАН
Іст. № 321834

ПРОВІРЕНО
ДІНБ 1948 г.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1947

Відповідальний редактор проф. М. Н. Петровський.

*Друкується за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

ВСТУП

Класики марксизму-ленінізму багато уваги приділяли вивченню селянських війн феодально-кріпосної епохи, неодноразово підкреслюючи їх велике історичне значення.

Глибоке вивчення селянського повстання під керівництвом Степана Разіна має значення і для розуміння історії України цих часів. Це повстання, яке охоплювало велику територію Росії, мало великий вплив на всю Україну і, особливо, на Слобідську.

Українському народові в союзі з народом російським доводилось на протязі віків багато разів вести спільну боротьбу не тільки проти зовнішніх ворогів, відбиваючи навали польської шляхти, турецьких татарських, шведських, французьких, німецьких і інших загарбників, а в першу чергу й проти своїх класових гнобителів — поміщиків і капіталістів.

В період феодалізму спільність інтересів українських і російських пригноблених мас виявилась у боротьбі проти феодально-кріпосного ладу особливо в часи великого селянського повстання 1667—1671 рр., коли населення України, насамперед Слобідської, сподівалось за допомогою Степана Разіна знищити гніт козацької старшини і царських воевод. Проте питання про вплив повстання Степана Разіна на Україну ще не достатньо вивчено і в радянській історіографії ще не зайняло місця, що відповідає його значенню.

В окремих журнальних статтях,¹⁾ написаних в різний час, автори робили перші спроби показати повстання 1670 р. на Слобідській Україні і його зв'язок з діяльністю разінських загонів. Але в цих статтях не розкриті причини повстання, не показана спільність інтересів російського і українського селянства в боротьбі проти феодально-кріпосного гніту, не показаний у всій повноті вплив повстання Степана Разіна не тільки на Слобідську, але й на Лівобережну і Правобережну Україну.

Недостатнє вивчення і актуальність цього питання були основною причиною вибору цієї теми для дослідження. В цій роботі ви-

¹⁾ Напр. Д. Кравцов, Отголоски разинщины на Украине, труды института славяноведения Академии наук СССР, т. II, 1934.

користано крім друкованих джерел, літератури і журнальних статей архівні документи ГАФКЭ. Частину неопублікованих документів використано (в копіях) в рукописному відділі бібліотеки Академії наук УРСР і звірено з оригіналами Московського архіву (ГАФКЭ) а частину використано безпосередньо в архіві, з фондів Білгородського столу, Малоросійського Приказу, Сибірського Приказу Донських справ.

I. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ В РОСІЇ ТА НА УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ПОВСТАННЯ СТЕПАНА РАЗІНА

Друга половина XVII століття в Росії відзначилась різким погіршенням становища селян і міської бідноти.

Розгромивши селянське повстання, яким керував Іван Болотніков, бояри і поміщики закріплюють свою перемогу виданням збірника законів, що мав назву «Уложения» 1649 р. Тридцять чотири статті цього «Уложения» були приділені виключно суду над селянами. Якщо за царювання Василя Шуйського поміщики мали право розшукувати своїх селян-втікачів і повертати їх у кріпацтво на протязі 15 років, то за «Уложением» феодальна держава юридично стверджує за поміщиками право розшукувати і повертати «беглых крестьян и бобылей из бегов по писцовым книгам всяких чинов людем, без урочных лет»¹⁾.

Селяни фактично були перетворені на рабів, за ними не визнавалися ніякі громадянські права, вони вважались законодавством власністю поміщика. Коли якийсь поміщик убивав кріпака в іншого поміщика, то останній мав право взяти в убивці-поміщика будь-якого селянина з жінкою і дітьми, зовсім не рахуючись з їх бажанням перейти до другого поміщика²⁾. Бояри і поміщики розпоряджались життям і смертю своїх підданих³⁾.

Щоб остаточно знищити і викоренити селянські втечі і переловити селян-втікачів, державою і окремими феодалами була утворена агентура по розшуку втікачів, яка розкинула свою сітку по всій країні⁴⁾.

Після видання «Уложения» в купчих кріпостях зафіксовано продаж феодалами своїх селян з жінками, дітьми, племінниками, племінницями і з усіма «селянськими животами»⁵⁾.

1) Уложение Алексея Михайловича, Государственная типография, 1913, глава XI, § 42.

2) Там же, глава XXI, § 71.

3) Це відзначав Флетчер ще за царювання Федора Івановича (Д. Флетчер, О Государстве Русском, СПб. 1905, с. 61).

4) Ю. Готье, Замосковский край в XVII веке, Москва, 1937, 173.

5) Н. Костомаров, Исторические монографии и исследования, СПб, 1903, т. II, с. 416.

Зміцнивши свою диктатуру, поміщики, бояри і монастирі весь тягар феодального гніту звалили на селянство і міську бідноту. Поміщики, бояри і монастирі безкарно грабують селянські землі, збільшуючи свої засіви, запроваджують нові повинності і податки, а за несплату боргів ставлять боржників на «правіж». При цьому за борги поміщика-кріпосника ставили на правіж його кріпаків і холопів. Феодал мав право карати свого підданого найжорстокішими карами. «Преступника раздевают, снимая с него кафтан и одежду вплоть до сорочки; потом он должен брюхом лечь на землю. Затем два человека садятся на него: один на голову, другой на ноги, и гибкими лозами бьют его по спине»⁶⁾. Коли якийсь боярин або поміщик не з'являвся вчасно на службу, то відповідачами за них теж були селяни, яких садовили у в'язницю і тримали там доти, доки не з'являвся пан.

Після розгрому селянського повстання початку XVII ст. багато селянських земель було розграбовано і кріпосницький гніт посилювався ще більше. Можна провести певну паралель між становищем, російських селян того часу і становищем селян у Німеччині в XVI столітті, яскраво описаним Енгельсом: «На селянина лягала своїм тягарем уся ієрархія суспільної будівлі... Чи належав він князеві, імперському баронові, єпископові, монастиреві чи місту, всюди з ним поводитись як із річчю, або в'ючною твариною, або ще й гірше... Протягом більшої частини свого часу він повинен був працювати на землі свого пана; а з того що вдавалося йому обробити протягом небагатьох вільних годин, він повинен був сплачувати десятину, чинш, оброк та інші платежі панові, податки на користь князя, військові податки, місцеві та загальноімперські податки. Він не міг ні одружитись, ні вмерти, не заплативши своєму панові. Крім звичайної панщини, він повинен був збирати для свого владаря солому, суниці, чорниці, слимаків, загоняти під час полювання дичину, рубати дрова і т. д. Право рибальства і полювання належало панові, і селянин повинен був спокійно споглядати, як дичина нищить його врожаї. Громадські пасовища і ліси селян були майже скрізь примусово відібрані панами, і свавільна влада пана поширювалась не тільки на власність селянина, але й на його особу і особу його жінки і дочок. Йому належало право першої ночі. Будь-коли він міг кинути селянина до в'язниці, де його чекали тоді тортури з тією ж неминучістю, як тепер чекає заарештованого судовий слідчий. Він був його смертельно і, коли хтів, міг наказати відтяти йому голову»⁷⁾.

Не краща була доля і російських селян, яких цар, бояри, поміщики і монастирі по-хижацькому експлуатували, знущались над ними і мордували їх, ставлячи за борги на «правіж». Як за несплату боргів феодальний суд прирікав боржників селян і міську бідноту

6) А. Олеарий, Описание путешествия в Московію, СПб., 1906, с. 289.

7) Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, ОГИЗ, 1939, с. 37.

нещадно бити на площі батогами, яскраво оспівано в народній пісні того часу:

«Уж как бьют то добра молодца на правеже,
Что на правеже его бьют,
Что нагого бьют босого и без пояса,
В одних гарусных чулочках-то без чоботов.
Правят с молодца казну да монастырскую».

«Правіж» для покараних часто кінчався важкою хворобою, а то й смертю.

Царський указ 1658 року офіційно дав право за незначні провини бити селян-кріпаків батогами, а ініціаторів заворушень і повстань вішати⁸⁾).

Велике лихо для Росії, особливо для трудящих верств несло епідемії. В 1654 році Москва майже вимерла від «морової язви». Торговельні ряди були замкнені, в багатолюдних боярських домах залишались живими усього по декілька чоловік. У князя Трубецького Олексія Микитовича вмерло двірні 270 чол. і тільки 8 залишилось живими; у Стрешньова з усієї двірні залишився живим тільки один хлопчик. Не краще становище було і по інших містах. В Калюзі посадських людей умерло 1.836, а залишилось живими тільки 777; в Тулі вмерло 1.808, залишилось живими 760; в Переяславі Рязанському умерло 2.583 чол., а залишилось живими 434⁹⁾). Багато людності вимерло також по селах.

Становище ще погіршало в зв'язку з війною 50—60-их років Росії з Польщею, яка тривала тринадцять років. Десятки тисяч людей були відірвані від повсякденної роботи. Війна надзвичайно виснажила продуктивні сили країни, погіршила становище селянства і міської бідноти, бо на них упав весь основний тягар податків, що йшли на утримання армії, яка воювала в Литві, Білорусії і на Україні.

Посилення феодальної експлуатації і кріпосницького гніту викликали в XVII ст. ряд стихійних народних повстань. Найбільшими з них були повстання міської бідноти у Москві, так званий «Соляний бунт» 1648 р. і «Мідний бунт» 1662 р.

Але найяскравішим й найгрізнішим, що сколихнуло всю феодально-кріпосницьку Росію, було селянське повстання Степана Разіна 1668—1671 рр., яке почалось на Дону і скоро розгорнулось на величезній території Росії, захопивши Дон, Поволжя, Слобідську Україну і Запорожжя.

Місцем, куди тікало зубожене селянство, рятуючись від кріпосної неволі, були просторі степи на Дону. Тут з другої половини

⁸⁾ Памятники истории крестьян XIV—XIX вв. под. ред. Бормса, Готье. и др., Москва, 1910, с. 77—78.

⁹⁾ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, СПб, Изд. «Обществ. польза», книга II, т. X, с. 1670.

XVI ст. із селян втікачів утворилось донське козацтво, яке жило з рибальства, полювання та вчиняло походи на турецькі і татарські землі.

В XVII ст. донське козацтво перетворилось у велику силу. Царський уряд примушений був рахуватись з ним і виплачувати йому «жалованьє» хлібом, порохом, грошима.

Донське козацтво в XVII ст. було диференційоване на дві соціальні групи: заможних козаків і козацьку голоту. Між цими групами донських козаків дуже часто відбувались гострі класові конфлікти. Заможні козаки намагались частину втікачів перетворити на своїх батраків. Козацька голота-втікачі не одержувала «жалованья» і позбавлена була права брати участь в рішенні загальних військових справ.

В 60-х роках XVII ст., в зв'язку з загостренням класової боротьби в Росії, приплив втікачів на Дон посилювався. Сюди тікали холопи від своїх панів, селяни від кріпосників та учасники різних повстань, рятуючись від кари. Вони тікали сюди часто з жінками і дітьми. Цей зuboжений люд мріяв про волю, хотів стати вільним козацтвом. Але насправді і на Дону втікачів чекали голод, злидні і залежність від заможних козаків.

Багато ненависті накопичилось у козацької бідноти проти своїх експлуататорів, проти поміщиків, бояр і монастирів. Назрівало селянське повстання, в якому перше слово мусів сказати Дон, де скупчилось найбільше соціальних елементів, готових битись із своїми класовими ворогами не на життя, а на смерть.

Велику роль у повстанні 1667—1671 років відіграло українське населення, селянство і козацтво, особливо Запорозжя і Слобідської України.

Ще в 1654 р. після довгої героїчної боротьби, український народ звільнився від польсько-шляхетського панування. Відбулось приєднання України до Росії, внаслідок чого Україна звільнилась від релігійного гніту, на певний час від гніту національного. Навіть соціально-економічне становище українського селянства на той час стало кращим, ніж становище російського селянства, а згодом і селянства Правобережжя, яке за Андрусівською угодою 1667 року залишилось під гнітом Польщі.

Напередодні приєднання України до Росії обставини склались так, що пануюча українська верхівка (козацька старшина, шляхта, українське православне духовенство) неспроможна була організувати державу, здатну відстояти незалежність проти наступу Польщі і зазіхань Туреччини. В цих умовах вікова боротьба українського селянства проти польського панування і зазіхань Туреччини і татарських ханів, спільність інтересів українського і російського народів у боротьбі проти класових і зовнішніх ворогів, близькість їх мови, культури і єдності релігії — все це неминуче викликало приєднання України до Росії. «Перед Україною стояла тоді альтернатива, або бути поглиненою панською Польщею і султанською Туреч-

чиною, або перейти під владу Росії... друга перспектива була все ж найменшим злом»¹⁰).

В час визвольної війни 1648—1654 рр. увесь український народ — селянство, міщанство, рядове козацтво, козацька старшина і нижче духовенство — як одне ціле, виступив проти польського гніту. Це був час, коли за висловом Леніна різні інтереси різних класів сходяться на ...«деяких, певних, обмежених загальних завданнях»¹¹).

Але в період найбільшого напруження і найширшого розмаху боротьби пануючі верхи — козацька старшина, дрібна шляхта, вище православне духовенство — внаслідок своєї класової природи, виявляють хитання, нестійкість і жах перед антифеодальним характером боротьби селянства. Українські феодалі почали тремтіти за свої маєтки і станові права.

Визвольна війна 1648—1654 рр., основною рушійною силою якої було селянство, не тільки знищила польське панування, але й розхитала феодальну систему. Одним з важливих наслідків визвольної війни на Україні було звільнення великої кількості землі від польських панів. Частину цих, на деякий час вільних, земель захоплюють шляхом заїмки народні маси — селяни, козаки і міщани. Розвивається заїмкове та громадське землеволодіння. Але пануючий клас — козацька старшина, українська шляхта і православне духовенство хотіли скористатись результатами визвольної війни тільки в своїх вузько-класових інтересах. Вони намагаються консолідувати свої сили, твердим законодавством закріпити свою власність і станові привілеї і протиставити себе низам українського населення. Маючи в своїх руках державний апарат, головним завданням якого було тримати у вузді експлуатовану більшість в інтересах експлуататорської меншості, вони загарбують землі і де можна зберігають визиск (послушенство) селян.

Ще Богдан Хмельницький видає ряд універсалів, які підтверджують монастирям права на земельне володіння.

Універсалом 2 липня 1648 року було стверджено права Густинського монастиря на маєтки¹²).

28 грудня 1648 року Богдан Хмельницький наказує селянам с. Підгірців, щоб вони Києво-Печерському монастирю «послушны были и повинности и работы всякие отправляли... по старому по-

¹⁰) З постанови журі урядової комісії по конкурсу на кращий підручник для 3 і 4 класів середньої школи по історії СРСР.

¹¹) В. І. Ленін. Сочинення, т. XI, с. 204.

¹²) Історія України в документах і матеріалах, т. III, Київ 1941, № 122, с. 147—148а;

М. Петровський, Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії, Київ 1940 с. 220.

А. Лазаревський, Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783), Чернігов, 1866, с. 14—15.

М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., Записки історично-філологічного відділу ВУАН, К. 1931, кн. XXVI, с. 148.

слушенство отдавали; а если розказанью и листу нашому хто из вас спротивится, таковий яко войсковый неприятель и зневажач листу нашего, горлом караний будет»¹³).

Такі ж вимоги ставляться і перед містом Вереміївкою і належними до нього селами: «... все тые, которые в реистр войска запорозкого не вписаны, послушенства звыклое отдавали, и яко поданные повинности своей досыть чинили, и ни в чом спречным и противными не были урядником и старшине, от игумена и капетулы монастыря Никольского посыланым»¹⁴). Подібні універсали на маєтності і на «послушенство» селян Богдан Хмельницький дає монастирям: 18 серпня 1652 р. Золотоверхомихайловському¹⁵, 5 березня 1653 р. Лубенському Мгарському монастирю¹⁶), 20 грудня 1653 р. — Київському Межигірському¹⁷). В універсалі 1655 р. Густинському, Прилуцькому монастиреві підкреслюється, щоб селяни: «абысте як перед тим греблю монастирскую гатили так и тепер послушными было»¹⁸). В травні 1655 р. отаману і селянам села Ольшанки наказується «жебы они отцу игуменови монастыря Мгарского во всем послушенство отдавали, и в належачей повинности находивались»¹⁹). Універсал Богдана Хмельницького 21 березня 1656 р. Межигірському монастирю містить в собі суворий наказ «жебы жаден з старшины и черни войска запорозкого кривды наименьшее и перешкоды во всех пожитках тамошних помененной братье Межигорской чинить не важился; обыватели теж тамошние Вышгородские и селяне вшелякое послушенство и повинность... игумену вышмененого монастыря отдавать мают»²⁰).

Універсали на маєтки і на «послушенство» селян одержали крім монастирів також козацька старшина і шляхта. В 1655 р. Павлу Яненку Хмельницькому було надано села Бугаївку, Беркове, Масани і Борщівку²¹).

31 березня 1656 р. сотник Любецький, Сава Унучко і Артем Красковський одержали універсал, який стверджував їхні земельні володіння²²).

Роздача земель не припинялась і при інших гетьманах. Після смерті Богдана Хмельницького в 1659 р. Іван Виговський надав сла-

¹³) Акты Западной России, СПб. 1853, т. V, № 25, с. 85.

¹⁴) Там же, № 29, с. 87.

¹⁵) АЗР, т. V, № 31, с. 88.

¹⁶) Там же, № 32, с. 89.

¹⁷) Там же, № 35, с. 90.

¹⁸) Архів давніх актів у Києві, Справи Густинського монастиря, № 978; М. Ткаченко, Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв., с. 151.

¹⁹) Акты Западной России, т. V, № 40, с. 93; Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку, Український архів, Київ 1931, т. IV, с. 72.

²⁰) Акты Западной России, № 46, с. 97.

²¹) АЗР, т. V, № 43, с. 95.

²²) Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка (1729—1730), Чернигов 1908, с. 475—476.

бінському сотнику Івану Домонтовичу в його володіння в Чернігівському полку два села Смолин і Максим²³⁾.

Це надання було підтверджено в жовтні місяці 1668 року гетьманом Дем'яном Многогрішним, який наказував «войтам і громадам, в тих селах в Смолине и в Максиме мешкающим... абы вшелякє послушенство звиклоє ведлуг росказання пана Домонтовича отдавали и во всем ему повиновалися»²⁴⁾.

В травні 1657 р. шляхтич Ярмултовський одержав універсал на підтвердження маєтності на село Вербичі²⁵⁾. Вибельський сотник Степан Шуба універсалом 1660 р. одержав від наказного гетьмана Якимом Сомка у маєтність три села: Орлівку, Грибівку і Муравійку. Через рік цей універсал був підтверджений Шубі грамотою царя Олексія Михайловича²⁷⁾.

Роздача маєтностей тривала і при гетьмані Івані Брюховецькому. Універсалом 3 липня 1663 року були підтверджені права Максаковського монастиря на села Максаки, Холми, Єдуди, Пралники, Високе, Красний Став «з млинами, озерами и перевозом и всеми пожитками и приналежностями, при тех селах znajduющимся». Брюховецький суворо наказував, щоб: «помененных сел обиватели, абы предреченному монастиреве максаковскому належное послушенство отдавали»²⁸⁾.

В серпні 1663 р. Брюховецький підтвердив шляхтичу Олиферу Радченкові маєтність на село Постовбиці в Слабінській сотні²⁹⁾, зі всіма ґрунтами і сіножатями. Чернігівський полковий суддя Карпо Мокрієвич 12 березня 1664 р. одержав універсал від гетьмана Івана Брюховецького в підтвердження маєтності на слободу Ройську, село Сибереж, Ямища з ґрунтами і млином на річці Білоусі³⁰⁾, 17 серпня 1664 р. він одержав універсал на осаджування слободи Гучин в Слабінській сотні³¹⁾.

Все це неминуче загострювало класову боротьбу на Україні, тим більше, що цей процес відбувався на фоні тринадцятилітньої війни, що йшла між Росією і Україною, з одного боку, і Польщею, з другого. Війна вимагала колосального напруження сил і великих видатків. Всі витрати її падали на плечі пригноблених мас Росії і України.

Особливої гостроти війна досягла в період 1663—1664 рр. в зв'язку з походом польського короля Яна-Казіміра на Лівобережну Україну. Цей похід закінчився повною поразкою польського війська. Король, за словами українського літописця, своїм походом на

²³⁾ Там же, с. 267.

²⁴⁾ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка, с. 268.

²⁵⁾ Там же, с. 309—310.

²⁷⁾ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка, с. 243.

²⁸⁾ Там же, с. 599—600.

²⁹⁾ Там же, с. 328.

³⁰⁾ Там же, с. 345.

³¹⁾ Там же, с. 392—393.

ліву сторону Дніпра не зробив і собі добра і багато шкоди завдав українцям³²⁾.

В зв'язку з поразкою польського війська на Правобережній Україні розгортається повстання козаків і селян проти своїх споконвічних ворогів — польської шляхти та її ставленика — гетьмана Тетері.

В повстанні визначну роль відіграв запорозький кошовий Іван Сірко, який разом з стряпчим Косаговим вступив на Правобережну Україну і закликав народ боротись проти поляків і приєднатись до московського царя³³⁾. Центром повстання стають Лісянка і Ставища на чолі з козаками Сулимкою і Вареницею, в яких було біля 30 000 війська³⁴⁾.

Ненависть до польської шляхти була настільки сильною і загальною, що польські пани і Тетеря обвинувачували у зраді польському королеві та в зв'язках з московським урядом навіть деяких видних представників козацької старшини Правобережної України, тобто саме ті верстви суспільства, на які Тетеря і польський уряд впершу чергу могли опертись. Цим поляки і Тетеря підрізували той сук, на якому самі сиділи. Обвинуваченого у зраді Івана Виговського покарали на смерть, а єпископа Тукальського і Юрія Хмельницького ув'язнили в Марієнбурзьку фортецю³⁵⁾. Коли у березні 1664 року Брюховецький видав універсал, в якому повідомлялось, що він разом з козаками і царськими військами йде з'єднувати Україну в одне ціле³⁶⁾, то у відповідь на це повстання проти польської шляхти спалахнуло ще з більшою силою, бо міста і села Правобережжя бачили єдину можливість звільнитись від «лядської» неволі тільки в спілці з Росією. Тетеря в листі до коронного канцлера М. Пражмовського писав, що «нікогда еще Украина не пылала таким страшным бунтом»³⁷⁾.

Міста Межибож, Брацлав і Могилів, присягли на вірність царю і вирізали шляхту³⁸⁾. Сам Тетеря змушений був визнати ненависть українського народу до польської шляхти і в своєму листі до короля писав, що «вся Україна готова умерти за ім'я царя московського»³⁹⁾.

³²⁾ Летопись Григория Грабянки, Киев 1854, с. 186.

³³⁾ Н. Костомаров, Исторические монографии и исследования, т. XV, с. 42.

³⁴⁾ В. Волк-Карачевский, Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII в., Киев. 1899, с. 120.

³⁵⁾ Летопись Григория Грабянки, с. 187.

³⁶⁾ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, Киев, 1859, т. VII, отд. 3, № 93, с. 422.

³⁷⁾ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов, т. VI, отд. 3, § 95, с. 430.

³⁸⁾ АЮ и ЗР, К. 1867, т. V, № 87, § III, с. 201.

³⁹⁾ Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов т. IV, отд. III, № 100, с. 455.

На придушення повстання Польща кинула добірні сили на чолі з Стефаном Чарнецьким і С. Маховським, які з неймовірною лютьстю почали розправу над повсталим селянством Правобережної України. Увійшовши в Суботово, Чарнецький за свідченням літописця попав в його вогнем і, наказавши викопати труну Богдана Хмельницького, — «розметал прах на поругание псам»⁴⁰).

Спільники поляків — татари багато людей забирали в полон, нищачи на своєму шляху міста і села.

З особливо нелюдською жорстокістю розправився Чарнецький із Ставищами за те, що ставищани під час повстання зруйнували його маєток. Він наказав Буджацькій орді без всякого жалю палити всі хутори і села в околицях Ставищ. Така ж участь чекала і Боярку, в якій жовніри не помилювали навіть малих дітей⁴¹).

Такою звірчою розправою польські пани хотіли залякати і зробити покірним населення Правобережної України. Але ці заходи викликали в українського народу ще більше наростання ненависті до польської шляхти і посилювали його рішучість боротись до кінця проти своїх гнобителів. Коли виснажувались сили повстанців, вони цілими селами, кидаючи майно і хати, шукали порятунку на Лівобережній Україні, приймаючи підданство російського уряду.

Зимом 1665 року повстання проти поляків охопило всю Правобережну Україну. Іван Сербин із Умані і Овруцький полковник Децик забирали у поляків місто за містом. Знову повстають Лисянка і Ставища. З'являється велика кількість загонів повстанців на чолі з керівниками Дрозденком, Кіяшком, Авдіенком. Весною Дрозденко завдав великої поразки Тетері під Брацлавом, а Брюховецький захопив Корсунь⁴²).

Тетеря, злякавшись розмаху повстання, відмовився від гетьманства і, захопивши урядові цінності (клейноти, архів) війська запорозького, утік у Польщу⁴³).

Хоч повстанням палала вся Правобережна Україна, проте, між повстанцями не було єдності і не було сили, яка б стихійні і розрізнені повстання окремих районів об'єднала в загальне визвольне повстання. Селянство, роз'єднаність якого «надзвичайно сильно утруднювала можливість загального погодження»⁴⁴), неспроможне було надати повстанню потрібної для перемоги організованості.

До того ж хід повстання ускладнився боротьбою між претендентами на гетьманство. Спочатку проголошує себе гетьманом Степан Опара, медведівський сотник, а в серпні 1665 року при допомозі татар гетьманом став Петро Дорошенко⁴⁵). Розправившись із своїм

⁴⁰) Летопись Григория Грабянки, с. 186.

⁴¹) АЮ и ЗР, отд. V, № 110, § II, с. 249.

⁴²) Н. Костомаров, Исторические монографии и исследования, т. XV, с. 44.

⁴³) Летопись Самовидца, Киев 1878, с. 85.

⁴⁴) Энгельс, Крестьянская война в Германии, с. 38.

⁴⁵) Летопись Самовидца, с. 86.

суперником Дрозденком⁴⁶⁾, Дорошенко вчиняє наскоки на Лівобережну Україну. Він мріяв об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну при допомозі Криму і Туреччини, що об'єктивно поставило б її в цілковиту залежність від турецького султана і татарських ханів. Населенню ж України на протязі віків довелося пізнати цю татарську «дружбу». В пам'яті народни живі були спогади про Берестечко, коли татари, підкуплені поляками, зрадили своїх спільників козаків (руйнація татарами Брацлавщини 1655 р. й інші татарські спустошення). Закликані Дорошенком татари грабували і палили цілі села, забирали в полон людей і нещадно виривали дітей. Селяни не мали можливості працювати на полях, бо кожної години можна було чекати татарського нападу. Великими групами населення Правобережної України примушене було шукати порятунку на лівому березі⁴⁷⁾. «И от тех мучителей не moguще покормитись, бедные невинные, яко овцы, люди на сю сторону тайно безпрестанно убегают»⁴⁸⁾ — доносив Брюховецькому стародубський полковник Острянин. Боротьба з шляхетською Польщею посилювала класову боротьбу і на Лівобережній Україні, загострюючи класові суперечності між козацькою старшиною та вищим духовенством, з одного боку, і селянством та рядовим козацтвом, з другого боку.

Напередодні «Чорної Ради» Брюховецький, супроти кандидатів в гетьмани від верхівки козацької старшини — Якіма Сомка і Василя Золотаренка, видавав себе за оборонця інтересів «черні», представника Зопорожжя і широго прихильника царського уряду.

17 і 18 червня 1663 року в Ніжині відбулась «Чорна Рада», в якій приймали участь широкі кола українського населення і московський воевода Великий-Гагін.

Різні угруповання козацької старшини перед загрозою своїм класовим інтересам виступають при виборах гетьмана спільним фронтом, погодившись на кандидатурі Я. Сомка⁴⁹⁾.

Царський уряд на досвіді політики Івана Виговського і Юрія Хмельницького пересвідчився, що соціальним ідеалом частини верхівки козацької старшини було становище польської шляхти, а тому зробив все можливе, щоб підтримати кандидатуру в гетьмани України Брюховецького — кошового гетьмана запорозьких козаків. Царський уряд вважав, що вибившись в гетьмани, Брюховецький і його група будуть податливішими, ніж «значні» на чолі з Я. Сомком, які виступали проти обмеження царським урядом своїх класових привілеїв⁵⁰⁾.

⁴⁶⁾ АЮ и ЗР, СПб, т. VI, № 8, с. 49; Бантыш Каменский, История Малой России, СПб, Киев-Харьков 1903, с. 260.

⁴⁷⁾ Н. Костомаров, Исторические монографии и исследования, т. XV с. 52.

⁴⁸⁾ АЮ и ЗР, т. VI, с. 63.

⁴⁹⁾ М. Петровський, Нариси історії України. (Досліді над літописом Самовидця), Харків, 1930, с. 150.

⁵⁰⁾ М. Петровський, Нариси історії України, с. 150.

На «Чорній Раді» гетьманом був обраний Брюховецький, а найвизначніші керівники козацької старшини, як Ужим Сомко, Василь Золотаренко, Опанас Щуревський, Онікей Силін, Степан Шамрицький, Павло Киндяй та інші були покарані на смерть⁵¹⁾. Семен Третьак, Матяш Панкеев, Дмитро Чернявський, Самійло Савицький і інші були привезені в Москву⁵²⁾, звідти вислані до Сибіру, а майно їх конфісковано. За свідченням літописця «барзо притуга на людей значных была»⁵³⁾.

Але Брюховецький і його група, здобувши владу, різко міняють свою політику як внутрішню, так і зовнішню. Це дало можливість П. Забілі, Р. Ракушці, В. Дворецькому, Д. Горленкові, З. Шийкевичу, колишнім прибічникам групи Сомка, приєднатись до Брюховецького і його спільників, злитись з ними і утворити нові шари козацької аристократії⁵⁴⁾.

Нова козацька старшина на чолі з Брюховецьким продовжувала, як уже згадувалось вище, захоплювати в свої руки землі і посилювали визиск селянства.

Уряд Брюховецького, розуміючи велику роль церкви в економічному і політичному житті країни, намагається заручитись підтримкою духовенства. З цією метою Брюховецький в своїх універсалах показує себе щирим захисником духовенства і монастирів.

В універсалі Мгарському монастирю, виданому через місяць після «Чорної Ради», Брюховецький писав: «З особливою нашою протівко монастерей і церквей божих побожности желаем того, абы монастир общежительный Мгарской жадной шкоды от войск наших не поносил»⁵⁵⁾. 5 серпня 1663 року він видає універсал Чернігівському монастирю Параскеви на володіння селами Рудки, Березівки, Мохнатина, Янівки і Кошовки «в одном обрубе зо всеми принадлежностмы», а також із млином на річці Білоусі⁵⁶⁾. Трохи пізніше 12 березня 1664 року в універсалі Мгарському Лубенському монастирю він попереджає лубенських козаків, що за будь-яку «обиду и перешкоду обители святой» він їх «як святокрадцов каранням войсковим карати»⁵⁷⁾ буде.

В липні 1664 року Брюховецький підтвердив цьому ж монастирю володіння на села Тишки, Луки, Хицу, підкресливши в універсалі,

51) В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича, с. 220.

52) Книги разрядные по официальным оных спискам, СПб. 1855, т. II, с. 940.

53) Летопись Самовидца, с. 79.

54) М. Петровський, З історії класової боротьби на Україні в XVIII ст. Записки Ніжинського Інституту соціального виховання, Ніжин, 1932, кн. XII, с. 31.

55) В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 221, примеч. 542.

56) Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка, с. 460—461.

57) Український Архів т. IV, Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку, у Києві 1931 р., с. 81.

щоб селяни по давньому звичаю «вшелякоє послушенство... отдавали»⁵⁸).

В. Ейнгорн в справах архіву Маркевича знайшов десять універсалів Івана Брюховецького, які останній видав в період 1663—1664 рр. різним монастирям на маєтності і на послушенство селян⁵⁹).

З самого початку гетьманування Брюховецького також загострились суперечності між козацькою старшиною і міщанством. Козацька старшина намагалась захопити вгіддя, що належали містам (рибні ловлі, вигони) і ліквідувати самоуправління міст (магдебурзьке право), яке було підтверджене царським урядом.

Наступ на міщанство поклав початок ворожнечі між Брюховецьким і М. Филімоновичем — виразником інтересів заможного міщанства⁶⁰). Брюховецький намагався прибрати до своїх рук збирання з населення податків, що за Переяславськими статтями зосереджувалось у виборних від міст войтів, бурмистрів і лавників⁶¹), а самі податки мусли надходити в царську казну.

В Батурині під час переговорів з царським дяком «тайных дел» Д. Башмаковим козацька старшина з обуренням заявляла: «Пристойное ль де то дело, что в войску запорожском у сбору и у раздачи быти старшиною войтом, бурмистром, райцом...»⁶²).

Нова козацька старшина міняє курс і в ставленні до царської Росії. Брюховецький з старшиною не без вагань і опору погодились на втручання царського уряду у внутрішні справи України. Це яскраво виявилось в час приїзду царських послів — дяка «тайных дел» Башмакова і дяка Євстрата Фролова, — яким було доручено підписати статті, що зміцнювали б позиції царського уряду на Україні. Про хід переговорів в Батурині між царськими послами і козацькою старшиною дяк Дементій Башмаков розповідав: «Иван Брюховецкий с старшиною и со всем войском запорожским ему Вел. Гос. его ц. П. Велич. обещались служить верно и в подданстве быть на веки неотступно, только де им тех всех статей ныне принять и содержать невозможно. А пуши всех отговаривали и стояли упорно из прежних статей Богдана Хмельницкого вторую статью о сборе Великого Госуд. в казну с малороссийских жителей денежных доходов, да шестую статью о раздаче жалованья войска запорожского начальным людем и казаком...»⁶³). І тільки зовнішня загроза — наступ поляків під керівництвом Яна Казіміра на Лівобережжя —

⁵⁸) Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку, с. 83—84.

⁵⁹) В. Ейнгорн, О сношениях малороссийского духовенства, с. 222, примечание 542.

⁶⁰) В. Ейнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 278; М. Петровський, З історії класової боротьби на Україні в XVII ст., с. 31.

⁶¹) Источники малороссийской истории, собранные Бантышем-Каменским, Москва, 1858, ч. I, с. 106.

⁶²) Книги Разрядныя... с. 984.

⁶³) Там же, с. 984.

примусила козацьку старшину дати згоду на збір податків з української людності в царську казну і підписати Батуринські статті⁶⁴).

В складних умовах не можна було нехтувати допомогою Москви. Загострення класової боротьби в країні і невдачі на фронтах примусили Брюховецького шукати і надалі опори в царському уряді, що знайшло своє конкретне виявлення в Московських статтях 1665 р., які посилили адміністративну і фінансову залежність українських земель від царської Росії.

За статтями Богдана Хмельницького 1654 року царський воєвода з ратними людьми міг бути тільки в Києві. В Переяславських статтях 1659 року царський уряд домігся призначення воєвод в Чернігів, Ніжин і Переяслав — на лівому березі Дніпра та в Умань і Брацлав — на правому⁶⁵). При чому функції воєвод на місцях були раніш обмежені—вони були тільки начальниками над царськими ратними людьми і не мали права втручатися ні в справи полкові козацькі, ні в адміністративні міст⁶⁶). А за Московськими статтями 1665 р. кількість російських ратних людей збільшувалась в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, тобто в тих містах, де воєводи вже існували раніше. Крім того воєводи призначались в нові міста, як Полтава, Кременчук, Остер, Канів⁶⁷) та інші. Навіть на Запорозжя — в Кодацьку фортецю було призначено воєводу з 300 ратних людей⁶⁸).

З цього часу в корені міняється і сама роль царських воєвод, які на місцях, поруч з адміністрацією козацькою і міською, стають великою силою, зосередивши в своїх руках різноманітні функції, з яких найважливішими були збирання податків і військово-поліцейські обов'язки.

За Московськими статтями, крім збільшення царських воєвод і ратних людей на Україні, податки з міщан і селян збирались в царську казну і ставилось питання про безпосередню залежність українського духовенства від московського патріарха.

Як уже сказано вище, верхівка козацької старшини під впливом зовнішньої загрози з боку Польщі і щоб забезпечити себе від «частя в малороссийских городах штати», пішла на посилення адміністративної і фінансової залежності України від царської Росії; в тих умовах козацька старшина в допомозі царського уряду бачила єдину можливість зміцнити свої класові позиції. В закріплених законом станових привілеях пануючого класу Росії козацька старшина бачила зразок для зміцнення свого становища. Це прагнення козацької старшини об'єктивно збігалось з інтересами царського уряду, який намагався нівелювати різницю в політичному устрої Росії і України. Росія ж того часу являла собою феодальну

⁶⁴) М. Н. Петровський, Нариси історії України, с. 153.

⁶⁵) Полное собрание законов, СПб, 1830, т. I, с. 496.

⁶⁶) Полное собрание законов, т. I, с. 493, статья 1.

⁶⁷) Там же, с. 620; АЮ и ЗР, т. VI, § XVII, с. 18.

⁶⁸) АЮ и ЗР, т. VI, § XVI, с. 15; § XVII, с. 18.

державу з мішним централізованим апаратом. Царизм — диктатура поміщиків-кріпосників — міцно тримав у вузлі пригноблені маси.

Уже в час перебування Брюховецького в Москві козацька старшина в своїх чолобитних намагається закріпити на вічну власність цілі села з їх населенням, тобто фактично перетворити селян на кріпаків, за зразком Росії. Петро Забіла — генеральний суддя, полковники Василь Дворецький—київський, Матвій Гвинтівка—ніжинський та Григор Гамалія — лубенський і Захар Шийкович — писар генеральний, звертались до царя з проханням: «... А ныне мы холопи твои тебе великому государю челом бьем, чтоб ты, великий государь, тыми ж селами сполна со всеми крестьяны, в них мешкающими, нас же холопей своих с женами и детми нашими на вечность пожаловал и на тое б новые свои государские грамоты нам холопем своим велел дати... чтоб при дворянской чести нам всем выжреченым холопем, женам и детям нашим, не безголодным за верную нашу службишку быть, и чтоб под час высланья на Украину спищиков твоих государских и напотом всегда и во веки от tych сел со всеми в них теперь и напотом будущими крестьяны мы ж холопи твои, жены и дети наши отдалены не были»⁶⁹).

Козацька старшина просила закріпити за ними села: Суддя Петро Забіла—Обтов, Ревутиці, Лучники, Погорілівку і Кавонки, полковник київський Василь Дворецький — Серединку, Надинівку, Бурки; писар генеральний Захар Шийкович — Покурницю, Ковчин; полковник ніжинський Матвій Гвинтівка — Нехаївку; полковник лубенський Григор Гамалія — Хоружівку і Хици⁷⁰).

Після підписання Московських статей царський уряд щедро обдарував Брюховецького, козацьку старшину і вище духовенство⁷¹). Гетьман був пожалуваний боярством і Шептаківською сотнею в стародубському полку «со всеми селами с мельницами» і с приналежностями, в помянненої сотні обретаючимися... чтоб ему ж гетьману и жене его, когда бог даст детям особое прибежище и прокормление кроме Гадича было»⁷²). Крім боярського сану і Шептаківської сотні, Брюховецький також одержав млин на Ворсклі, двір в Переяславі і двір у Москві⁷³).

Спираючись на царський уряд, нова козацька старшина на чолі з Брюховецьким різко посилює соціальний гніт на Україні, викликавши своїми діями гостре невдоволення пригноблених мас і окремих представників козацької старшини. Полтавський полковий суддя Клим Чорнущенко скаржився стольнику Кікіну на полковника Витязенка, що він «...нас де козаков многих напрасно зневажает, а иных и бьет напрасно: а жена де его полковникова жон наших напрасно ж бьет и бесчестит. А кто де казак или

⁶⁹) АЮ и ЗР, т. VI, с. 23.

⁷⁰) Там же.

⁷¹) Полное собрание законов, т. I, с. 633—635; АЮ и ЗР, т. VI, с. 17.

⁷²) АЮ и ЗР, т. VI, § XVI, с. 16—17.

⁷³) Там же, т. VI, § XV, с. 15.

мужик упадет хотя и малую вину, и он де полковник того человека животы все и лошади и животину емлет на себя. Да он же де со всякого Полтавского полку согнал мелников и заставил де их на себя работать, а мужики де из сел возили ему полковнику на дворовое строение лес, и устроил он себе дом такой, что де у самого гетмана такого дому и строения нет. А город де наш Полтава весь опал и огнил, и проезжая де городовая башня не накрыта и ворот у ней нет, и о том де у него полковника раденья нет, что город от приходу неприятельских людей укрепить и построить. А которая де наша братья ему полковнику о том говорили, чтоб город покрепить, и он де нас не слушает; и о том де мы всем полком хотим бить челом великому государю и гетману... чтоб де ему полковнику Григорию Витязенку у нас в Полтаве полковником не быть»⁷⁴).

На свавільство козацької старшини також скаржились і київські міщани. Вони обурювались запорозькими полковниками Шульгою і Чернецем, які з великою кількістю козаків зупинялись у Києві тільки переночувати, нібито проїздом до Мотовилівки, а залишались на цілий місяць, вимагаючи насильством для себе утримання⁷⁵).

Переяславський полковник Єрмолаєнко у всьому Переяславському полку для себе і полкової старшини брав великі податки: із рибних промислів десяту рибу, а із ратуші мед, пиво, вино⁷⁶). Все це він брав поверх тих поборів, що їх переяславські козаки примушені були давати на гетьмана, а міщани на царя.

Великим тягарем для населення були наймані гетьманом полки, так звані «купи», які не мали певного місця перебування: їх розміщували по селах і населення було зобов'язане давати їм приміщення, харчування й одяг. Ці «купи» часто дозволяли собі всякі знущання над населенням. Так, наприклад, подільський полковник Костянтин Мигалевський брав з міщан і селян великі побори: із містечка Березані з 60 дворів взяв стації 520 злотих, 79 «осмачек вівса...» да з села Городища дано на 3 тижні стації 55 рубли, яловича, 13 баранів, муки пшеничної 4 чети, ячної тож, пшениця 2 осмачки, гороху тож, полтора ста осмачек овса, полтора ста возів сена, да 20 золотих полських; да на 2 тижні бочку пива, 100 кварт горелки, 30 хлібів, да на тижень дано по 30 осмачек овса, сена потомуж»⁷⁷). Цей же полковник Мигалевський і його козаки, стоячи на пості в селі Бігачах, вигребли десять ям хліба в отамана, войта і міщан, також забирали хліб скрізь по клунях і чинили всякі кривди і насильства.

74) АЮ и ЗР, т. VI, № 62, § VII, с. 196.

75) Там же, т. VI, с. 56.

76) Там же, т. VI, с. 102.

77) АЮ и ЗР, т. VI, с. 165.

Велике обурення викликали серед козаків боярський сан гетьмана і дворянське звання полковників «...У нас де в предках бояр не бывало, — говорили козаки, — а он де заводит новый образец и волности наши от нас все отходят, да и приход де к нему стал тяжек»⁷⁸). Вони усвідомлювали тенденцію козацької старшини укріпити свої класові позиції при допомозі царського уряду, а боярський сан гетьмана і дворянське звання старшини розглядали як удар по традиціях козацького устрою.

Пригноблені маси українського населення терпіли не тільки від гніту козацької старшини, — одночасно на їх плечі падав і тягар колоніального гніту царської Росії.

Весною 1666 року переписувачі із Росії прибули на Україну для перепису податкового населення (міщан і селян), а в міста — Прилуки, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтаву, Батурин і інші з'явилися воеводи⁷⁹).

Влаштувавшись в українських містах, вони зовсім не зважали на особливості обставин на Україні і діяли старими, давно випробуваними в Росії засобами.

А діяльність воевод в Росії документи того часу характеризують так: «В городах воеводы и приказные люди всякие дела делают не по царскому указу, монастырям, служилым посадкам, уездным проезжим всяким людям чинят насильства, убытки всякие; посулы, поминки и кормы берут многие»⁸⁰).

Після перепису податкового населення на Україні присяжні збирачі брали мито по торгах і ярмарках з селянина і «козака від всякої проданої і купленої речі. «Брали» так прилежяю того смотра и истязуя з крепким зело утеснением, что ни едина копейка мимо их руки нигде не прошла»⁸¹).

Воеводи із селян брали від кожного плуга, волів, по вісім осмачок жита осипу, і по п'яти золотих грошима з кожного коня, півкопи грошей і осмачку жита⁸²).

На Україні, в містечках Котельві і в Куземині наймані царські війська чинили всякі утиски хазяям і навіть гвалтували їх жінок⁸³). Такі самоуправства були і в інших містах — в Переяславі і Ніжині. І коли селяни і міщани чинили опір, їх залякували бійками і смертю. «Всякому свое здоровье мило, а как станут угрожать здоровью трудно жить»⁸⁴), — так характеризує сучасник тодішнє становище низів українського населення.

⁷⁸) Там же, т. VI, с. 101.

⁷⁹) Летопись Самовидца, с. 90; Летопись Григория Грабянки, с. 190.

⁸⁰) Цитовано за Лебедевым, История СССР до XIX века, Изд. МГУ, 1939.

⁸¹) Летопись Григория Грабянки, с. 190.

⁸²) Летопись Самовидца, с. 90.

⁸³) АЮ и ЗР, т. VI, с. 38, 45.

⁸⁴) Там же, с. 61.

Полтавські козаки в липні 1666 року скаржились гетьману Брюховецькому на воеводу Якова Хитрова, що він чинить «...неизносные неправды и утеснения... коней остальных в домех в подводы велит имати москалем...». — Начальників ратних людей поставив на постій до знатних козаків, навіть полковника лає найбруднішими словами; козакам, які звертались до нього з скаргами «...очи тростью выбивает и плюет или денщиком велит из дому... выпхнути в шею. А сеножати наши и луга огорожены и огороды ни в чем не волни, что хотят, так делают за приказанием его...», зневажливо поводитись з дружинами й дітьми не тільки рядових козаків, але й полкової старшини. «Чтоб мы имели писать на него воеводу дести бумаги не стало б переписать... безчестья еще такое терпим от него и всех началних, что если милость свою, добродеею наш великий, над нами не покажешь, в его по милости его царского величества и своей милости переменить не изволишь, то мы, забрав жены и дети по нуже пойти, куды очи... умилосердися на нас... а изволь нас оборонити от такого позору»⁸⁵), — так закінчували свою скаргу полтавські козаки.

В листопаді 1665 року київські міщани подали цареві чолобитну скаргу на утиски київського воеводи і ратних царських людей. Вони скаржились на тягар від постою ратних людей, яких вони мусили харчувати, а «...человека, который бы хлеб пахал, в Киеве ни единого нет и набольши люди, с голоду оскуделые, и сами умирают». Вони скаржились на захоплення ратними людьми торгових місць, покосів і рибних ловель біля міста. В цій же скарзі перераховуються утиски, що їх терпіли бронники, ковалі і кожевники, яким ратні люди давали різні замовлення, а за роботу не платили⁸⁶).

Стольник Олександр Ізмайлов в 1666 р. обклав Ніжин і його пригороди подимовним (з кожного будинку) податком на 972 крб. 21 алтин, 4 деньги, податком з волів і коней 484 крб. 4 деньги та з оренд на продаж вина — 478 крб. 13 алтин, 4 деньги⁸⁷).

Процес посилення політичної і економічної залежності України від царської Росії був обумовлений тим, що Україна приєдналася до Російської феодальної держави, яка була організацією пануючого класу поміщиків і в інтересах його проводила послідовну політику пригноблення трудящих мас як в Росії, так і на Україні.

В 1666 році на Україні незадоволення пригноблених мас переростає в активну боротьбу проти гніту козацької старшини і царських воевод.

Головна роль в швидкому розгортанні подій належала запорожцям і козакам близьких до них міст — Переяслава і Полтави. З великою тривогою про перші симптоми заворушення говорили

⁸⁵) АЮ и ЗР, т. VI, № 47, с. 132.

⁸⁶) Там же, с. 57—58.

⁸⁷) АЮ и ЗР, т. VI, с. 215—216.

дяку Євстрату Фролову єпископ Мефодій Филимонович і гетьман Брюховецький. Гетьмана хвилював настрій переяславців, у яких «...выростає злой замысел на смуту и на нелюбие на него боярина и гетьмана по замыслам от запорожцев»⁸⁸).

Переяславські козаки похвалялись — «...пойдем де в Запороги, и не одни де мы, переяславцы, и из иных местечек соберемся в Запорогах и пойдём на гетмана».

На Запорозжжі в цей час було дуже тривожно, бо сюди втекло з Лівобережжя багато людей, готових щогодини повстати проти своїх гнобителів.

Єпископ Мефодій радив воеводам і ратним людям жити в містах у спеціальних укріпленнях, щоб уберегти себе в час повстань від усяких несподіванок. Він особливу увагу звертав на настрої полтавців, які на його думку «... пуще всех шатки и к запорожцам близки и с запорожцы в мыслях бывают согласны»⁸⁹).

В цей час гетьман Правобережної України Петро Дорошенко пильно стежив за подіями на Лівобережжі і ставив собі за мету скористатись незадоволенням мас проти козацької старшини, гетьмана Брюховецького і царських воевод, щоб з допомогою Туреччини стати гетьманом обох частин України.

На протязі червня і липня 1666 року Дорошенко разом з поляками і татарами нападав на Лівобережну Україну — на міста Іркліїв, Буромлю, Кропивну, Миргород, Жовнин, Хорсл, Лубни, а окремі його загони добирались навіть під Васильків і Київ⁹⁰).

Становище уряду Брюховецького ставало критичним; соціальна база, на яку він спирався, надзвичайно звузилась. Зміцнюючи старшинське землеволодіння і поновлюючи послухенство, він обурив селян. Рядове козацтво не могло йому забути боярського сану. Наступ на привілеї міщанства відкинув його (міщанство) також до табору незадоволених. Вище духовенство не могло йому простити 4-го пакта Московських статей, за якими київський митрополит мав надсилатись із Москви, що порушувало давні привілеї українського духовенства вибирати митрополита з-поміж себе.

На обіді у печерського архімандрита більшість представників київського духовенства демонстративно відмовилась піднести тост за здоров'я гетьмана⁹¹).

Гетьман Брюховецький не бачив на Україні певної сили, на яку б він міг спертись, щоб зміцнити свою владу і попередити повстання. Грунт хитався під його ногами. Не маючи твердої опори, Брюховецький буквально засипав царя листами з проханням прислати на допомогу якнайбільше ратних людей.

Літом 1666 року в Переяславському полку проти козацької

⁸⁸) АЮ и ЗР, т. VI, с. 101.

⁸⁹) Там же, с. 104.

⁹⁰) АЮ и ЗР, т. VI, с. 125—126.

⁹¹) Дополнения к Актам Историческим, СПб, 1835, т. V, с. 86—89.

старшини, гетьмана та воєвод спалахнуло повстання⁹²). Повстанцям допомагали запорожці і Дорошенко⁹³). Ще перед цим запорожці вели боротьбу проти поставленого в Кодаку воєводи Косагова і домоглися того, що він разом з ратними людьми був примушений Запорожжя залишити⁹⁴). 13 липня козаки Переяславського полку, які стояли в слобідці Богушівці, повстали і вбили полковника Данила Єрмоленка. З 4-ма тисячами татар, надісланими Дорошком на допомогу, вони підступили до Переяслава. Воєвода Вердеревський замкнувся з ратними людьми в малому городку⁹⁵), до переяславців приєднались містечки Бубнів, Піщанів, Гельмязів та інші⁹⁶).

На придушення повстання Брюховецький кинув великі сили козаків на чолі з полковниками: гадяцьким — Семеном Остренком, міжиринським — Матвієм Гвинтівкою, лубенським — Богданом Щербакком, прилуцьким — Лазарем Горленком, полтавським — Грицьком Витязенком та іншими⁹⁷). Сам Брюховецький не наважувався йти на розправу з переяславцями і залишився в Гадячі, бо він, боючись проти себе змови, не довіряв навіть полковникам. ...«потому что и самого б его взбунтовав, ныне не убили». Побоювання Брюховецького були не безпідставні. Ще під час перебування в Москві в 1665 році він скаржився ясельничому І. Желябвзькому, «как де его гетмана изневесть хотели погубить, только б не есоул уберег, подметя тот завод весть ему учинил»⁹⁸).

Стряпчий Свіязев в листі до царя повідомляв, що «боярин и гетман великого государя с ратными людьми, которые при нем есть в Гадяче, и с козаками пойдет на тех изменников сам» тільки тоді, коли переконається «...как де те полковники с казаками великому государю учнут верно служить и над Переяславскими Черкасы, которые ныне великому государю изменили, всякие промыслы чинить, а измены от них никакой не об'явитца»⁹⁹).

В боротьбі з повстанцями також приймав участь загін з 2000 кінних і піших ратних людей під начальством князя Костянтина Щербатова. Дуже жорстоко розправлявся з повстанцями полковник Костянтин Мігалецький, який містечки, що діяли заодно з переяславцями, «посік» і випалив¹⁰⁰).

Проте і після розгрому переяславського повстання вся друга половина 1667 р. за відомостями царського уряду, проходить в «смятении»¹⁰¹).

⁹²) АЮ и ЗР, т. VI, с. 103, № 42.

⁹³) АЮ и ЗР, т. VI, с. 128; Летопись Самовидца, с. 92.

⁹⁴) АЮ и ЗР, с. 152; Летопись Самовидца, с. 93.

⁹⁵) АЮ и ЗР, т. VI, с. 129.

⁹⁶) Там же, с. 146—147.

⁹⁷) Там же, т. VI, с. 129.

⁹⁸) Там же, № 1, с. 19.

⁹⁹) Там же, с. 129.

¹⁰⁰) АЮ и ЗР, т. VI, с. 146.

¹⁰¹) В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 416.

13 січня 1667 року між Росією і Польщею було укладено Андрусівську угоду про перемир'я, за якою Лівобережна Україна залишилась під владою Росії, а Правобережна (за винятком Києва, який Росія утримувала за собою на два роки) залишалась в складі Польщі.

Запорожжя за цією угодою мусило бути під владою обох держав, допомагати їм в час війни і від обох держав мати собі охорону¹⁰²⁾.

При укладенні Андрусівської угоди представників від козацтва ні польський, ні російський уряди не запросили. Брюховецький довідався про результати переговорів тільки *post factum*

Андрусівська угода викликала на Україні велике незадоволення серед усіх верств населення, бо воно обурювалось роз'єднанням України на дві частини, з яких одна попадала знову під неависне польське ярмо, а в другій посилювався гніт царської Росії.

Про хвилювання населення, викликане Андрусівською угодою, літописець говорить: «от того часу встали шатости на Україне»¹⁰³⁾.

Хвилювання посилювались ще й чутками, що їх поширювали вороги російської держави, серед яких визначну роль відіграв і П. Дорошенко. Андрусівська угода через поширювані чутки доходила до народу в перекрученому і спотвореному освітленні. Говорилось про те, що Польща і Росія домовились між собою назавжди віддати полякам Київ, а козаків зовсім знищити і що з цією нібито метою йде на Україну боярин Ордин-Нащокін із військом¹⁰⁴⁾.

Насправді ж Ордин-Нащокін їхав на Україну, щоб провести необхідну підготовку до приїзду царя.

Стривожені чутками жителі українських міст з великим хвилюванням говорили, що краще прийняти смерть, ніж піддатись польському королеві¹⁰⁵⁾.

Андрусівська угода викликала обурення і серед запорозьких козаків, яких особливо дратували ті пакти угоди, що зобов'язували їх визнавати над собою зверхність обох держав і приневолювали замиритись із запеклими ворогами—татарами.

І, справді, цим пактом Польська і Російська держави зміцнювали своє становище на Україні, позбавляли запорожців одного з засобів для існування—добичництва над татарами—і взагалі ставили під суворий контроль Запорожжя—місце, куди збирались соціальні елементи, готові до одчайдушної боротьби з диким свавільством польських панів, знущанням козацької старшини і гнітом царських воевод.

Непримиренність запорожців до Андрусівської угоди вже виявилась у найближчий час. Польський і російський уряди умовились сповістити про укладення Андрусівської угоди турецького

¹⁰²⁾ Полное собрание законов, т. I, с. 659.

¹⁰³⁾ Летопись Самовидца, с. 96.

¹⁰⁴⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 1, с. 5.

¹⁰⁵⁾ Там же, с. 5.

султана і татарського хана та укласти з ними союз. Із цією метою виїхав послом до Кримського хана стольник Ладиженський.

В травні 1667 року проїздом у Крим прибув він до Січі. Спочатку запорожці відпустили його, а потім в дорозі догнали і убили його разом з проважатими¹⁰⁶⁾.

Цар вимагав від Брюховецького зробити найсуворіший розшук убивців. Коли Брюховецький звернувся до запорожців з грамотою, в якій вимагав видати вбивців стольника Ладиженського, то у відповідь від кошового Васютенка одержав листа, в якому докладно висвітлювались причини вбивства царського посла, але не називалось ні одного імені його убивців. Васютенко красномовно підкреслює всі ті утиски, що їх довелось терпіти українському населенню від царського уряду: «Не довелось було не токмо чинити, но и мыслити о том, чтоб нашу отчизну к последнему разорению привести, на которое уже бы и самой злой зверь, есть ли бы имел таков разум, яко человек, смотря, могл вожалитися. Вем убо, не отчего иного и стольник без ведома нашего смерть приял, толко оттого, что в городех великие обиды от них люди терпят. Однакож все то оставя, желаем: изволь велможность твоя, по прежнему своему желателству в любви с нами жити и о всем о том его царскому пресветлому величеству известно учинити, чтоб изволил своим ратным людем приказать, чтоб в городех перестали всяких вымыслов чинить, толко б по прежнему жили; а буде не перестанут храни боже, чтоб большой огонь не восстал. Доколе живых нас станет, того будем остерегати, чтоб наши права и волности не умалялись. А о том они напрасно головы свои трудят; вем бо, как слепому в примету убити не мочно, так даром о том и промышляют. Тако и монархи пусть на то усматривают, что наше есть начинати, а божие совершати»¹⁰⁷⁾.

Розшукати винних в убивстві не вдалось і ця справа так і залишилась до кінця не розслідуваною. Запорожці загрожували, що коли цар їх не простить, то вони піддадуться Дорошенкові, причому сам Брюховецький, відчуваючи свою слабкість, просив царя справу про убивство стольника Ладиженського припинити¹⁰⁸⁾.

Аналізуючи цей період, треба підкреслити, що 50—60-ті роки XVII ст. як для Росії, так і для України відзначились складними соціально-економічними і політичними подіями, які загострили класову боротьбу і підготували умови для повстання Степана Разіна. В повстанні активну роль відігравали не тільки селянство Росії, пригнічені народи Поволжя, донське козацтво, населення Слобідської України і Запорожжя, а також вплив повстання позначився на Україні як Лівобережній, так і Правобережній.

¹⁰⁶⁾ АЮ и ЗР, т. VI, № 62, § I, II, III; Летопись Самовидца, с. 94.

¹⁰⁷⁾ Там же, т. VI, с. 204.

¹⁰⁸⁾ АЮ и ЗР, т. VI, с. 207.

II. ПОВСТАННЯ СТЕПАНА РАЗІНА В РОСІЇ

В кінці 1666 і на початку 1667 року в зв'язку із загостренням класової боротьби посилювся приплив втікачів на Дон. Сюди тікали холопи від своїх панів, селяни від кріпосників і учасники різних повстань, рятуючись від кари.

В той час на Дону скупчилось багато втікачів також і з України. Сюди або на Запорожжя тікали селяни Правобережжя від сваволі польських панів, тікали селяни і козаки Лівобережної України, рятуючись від утисків козацької старшини і царських воевод.

Між Доном і Україною, зокрема Запоріжжям, існував давній зв'язок. В 1626 році донський отаман Федір Ханєєв заявляв царському уряду, що на Дону є багато всяких людей, в тому числі буває до 500 і більше «черкас», які живуть в різних місцях Дону. Вони можуть вільно в будь-який час повертатись на Запорожжя, заздалегідь попередивши про це отамана¹⁾.

Цікаві факти про зв'язки між Доном і Запоріжжям розповів (поч. XVII ст.) в Москві один із запорозьких отаманів Олексій Шафран: «Живет де он, Олеша, на Дону 18 лет; а иные его товарищи живут по 5 и по 6; а всех де их на Дону есть с 1000 человек, а в Запорогах де донских казаков так же много, — мало (не) в полы того сколько их, только живут переходя: они ходят на Дон, а з Дону казаки к нам, и живут сколько де хто хочет, а повелось де у них то з донскими казаками изстари, что меж себя сходятца и живут вместе в одних куренях»²⁾. Часто запорозькі і донські козаки вчиняли спільні походи на Туреччину і Крим. В 1628 р. донці спільно з запорожцями напавши на кримське узбережжя, спалили місто Кафу і погромили Балаклаву³⁾.

Весною 1630 р. на Дон з'явилися 500 запорожців і почали підмовляти донців до спільного морського походу. На цей заклик жваво відгукнулись донські козаки і в скорому часі 1000 донців

¹⁾ Д. И. Багалей. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, М. 1887, с. 158.

²⁾ П. А. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, М. 1887, т. I, с. 290.

³⁾ Историческое описание Земли войска Донского, ч. I, 1867, с. 206.

разом із запорожцями на 38 стругах відпливли в море і напали на Керч⁴⁾. В 1635 році вирушили в похід під Керч донські козаки на чолі з отаманом О. Ломом і запорожці на чолі з полковником Сулимою⁵⁾. В 1637 році донські і запорожські козаки захопили місто Азов.

Цей зв'язок тривав і в другій половині XVII століття.

В 1654 р., коли між Україною і Кримом загострилися відносини, Богдан Хмельницький через своїх послів Бужинського і Лукияна Сухину повідомляв донських козаків, що хан з своїми ордами «сложилися» з польським королем і що вони разом збираються іти тепер в Московські землі війною. Хмельницький прохав донців іти походом на Крим і руйнувати ворожі села та орди⁶⁾.

Донські козаки у відповідь організували козацьку експедицію на Крим на 30 морських стругах. Під час цього походу вони відбили у татар більше 120 бранців-українців з жінками і дітьми⁷⁾.

Після розгрому Переяславського повстання 1666 року учасники його опинились на Запорожжі, а частина втекла на Дон, де козацьку голоту очолив Степан Тимофійович Разін, людина крицевої волі. «Повествуется же от старых людей русских, яко той крамольник Разин был зросту високого и уроды красной, в силе и мужестве изобилен»⁸⁾, — так про нього писав український літописець. Сучасники розповідають, що своїм величним виглядом, розумом, волею і наполегливістю він викликав до себе повагу і любов козацької голоти. Весною в 1667 році Степан Разін, ставши на чолі козацької голоти, оголосив похід у Персію, щоб врятуватись від голоду, бо, як кажуть документи, «и во многие де в Донские городки пришли с Украины беглые боярские люди и крестьяне с женами и детми, и оттого де ныне на Дону голод большой»⁹⁾. Козаки в кількості 800 чоловік, на чолі з Разіним, попливли на великих морських стругах уверх по Дону до Паншина городка та до річок Тішини і Ловлі¹⁰⁾, а звідти перебрались на Волгу.

Перші чутки про похід Степана Разіна на Волгу дуже стривожили царський уряд і, починаючи з березня місяця, з Москви повсякденно посилались одна за одною царські грамоти: в Астрахань, Казань, Саратов, Сибірськ і на Терек з наказом «жить с великим бережением, про воровских казаков проводывать всякими мерами, чинить над ними промысл, чтоб казакам на Волге и иных запольных реках воровать не давать и на море их воровать не пропускать».

⁴⁾ Там же, с. 217.

⁵⁾ М. Н. Петровський, Визвольна війна українського народу..., с. 196.

⁶⁾ Донские Дела, Русская историческая библиотека, СПб т. XXIX, кн. IV, стр. 877.

⁷⁾ Там же, кн. V, с. 103.

⁸⁾ Летопись Самоила Величка, т. II, с. 235.

⁹⁾ Акты Исторические, т. IV, СПб, 1842, с. 374.

¹⁰⁾ Акты Исторические, т. IV, с. 376; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, СПб, Изд. «Общественная польза», т. XI, с. 294.

Недалеко від Царицина козаки погромили струги патріарха і купців. Захоплюючи струги, вони вбивали начальних людей, але відпускали на волю робітний люд і холопів¹¹⁾. Сто шістдесят «ярижек» приєднались до війська Степана Разіна, а з ними боярський син Лазар Жидовин. На Дону отаман Альошка Каторжний зібрав 2000 чоловік кінного загону. Цей загін чекав тільки слушного часу, щоб приєднатись до Разіна¹²⁾. В червні 1667 року Степан Разін був уже в Яїку (на Уралі), де його нетерпляче чекало яїцьке козацтво¹³⁾. Перезимувавши тут, він весною 1668 року вирушає в похід у Персію майже із 2000 військом. В містах Дербент, Баку, Решт, Фарабат козаки погромили перських і татарських феодалів і купців, багато визволивши російських і українських невільників. Сили разінців і тут безупинно зростають: під Терками до них приєднався загін Сергія Кривого, а з Дону проривався через річку Куму запорожець отаман Боба¹⁴⁾ із чотирмастами козаків, очевидно теж запрожців.

На зиму козаки розташувались на острові біля Фарабата, а весною 1669 року знову почали війну. Козаки Степана Разіна часте розбивали військо і флот перського шаха, який одного разу вислав проти них флотилію Менеде-Хана з 70 перських суден з 4000 війська. Вони і на цей раз розбили персів, захопивши у полон сина і дочку Менеде-Хана. Персам тільки в невеликій кількості вдалося врятуватись¹⁵⁾.

Літом 1669 року з великою здобиччю козаки направляються через Волгу на Дон¹⁶⁾. Астраханський воевода, довідавшись про повернення Разіна, висилає проти нього військо на 36 стругах на чолі з стольником Семеном Львовим, який примусив Разіна відплисти від гирла Волги в море. Тільки в результаті довгих переговорів з санкції царського уряду Разін одержав дозвіл повернутись на Дон з умовою, щоб він віддав частину здобичі і зброї астраханським воеводам. Все ж він домігся, щоб у нього залишили 20 гармат, нібито для захисту в дорозі від кочовників-калмиків.

4 вересня 1669 року Разін відпливає вгору Волгою. 1 жовтня, прибувши до Царицина, він вчиняє розправу над воеводою Андрієм Унковським за утиски над донськими козаками. Вони скаржились, що Унковський давно їх мучить, і «которые де казаки приезжают с Дону на Царицын для соли, а он де Ондрей емлет

¹¹⁾ Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, М, 1857, с. 21—22; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, т. XI, с. 295.

¹²⁾ Попов, Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, с. 38.

¹³⁾ Дополнения к Актам Историческим, СПб, 1857, т. VI, № 2, с. 7, А. Н. Попов, История возмущения Стеньки Разина, «Русская беседа», № 1857, кн. 5, с. 70.

¹⁴⁾ Акты Исторические, т. IV, № 202, с. 392—393.

¹⁵⁾ Акты Исторические, т. IV, с. 392—393; А. Н. Попов, История возмущения Стеньки Разина, с. 85.

¹⁶⁾ Дополнения к Актам Историческим, т. VI, № 2, с. 24; Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, с. 41—48.

с них с дуги по алтыну, да у Донских же де казаков он Ондрей отнял у одного две лошади с санми и с хомуты, а у другого пищаль»¹⁷⁾). Разін примусив Унковського заплатити за пищаль і коней і налякав його: «Якщо ти, — сказав він воеводі, — і надалі будеш нашим донським козакам, які приїздитимуть для купівлі солі, утиски чинити, коней і рушниці одбирати, то тобі від мене живим не бути».

Вісті про перський похід Разіна, про багатства, що їх вивезли козаки із Персії, слава про відважного атамана прогрімала по всій Росії. Ім'я його стає для експлуатованого селянства символом волі і кращого життя. Острів біля міста Кагальника, де оселився Степан Разін¹⁸⁾, став центром, куди із далеких міст і сіл тікає біднота. Сюди тікали селяни із центру Росії, з Дону, Хопрата «из Запорожских де городов черкасы и из них Донских городков казаки, которые Голутвенные люди, к нему, Стенке, с товарыщи идут безпрестанно»¹⁹⁾.

Селяни-втікачі були сповнені ненависті і непримиренності до своїх класових ворогів — бояр, поміщиків, монастирів і царських воевод, які віднімали у них волю, землю, господарство і не вважали їх за людей, намагались перетворити їх на безправних і безгласних рабів.

В руках війська Разіна після перського походу скупилось багато цінностей і зброї, що їх можна було використати для боротьби проти феодальної держави, для походу на Москву. В майбутній боротьбі важливу роль мусило відіграти Запорожжя. Про ці плани Степана Разіна донська старшина повідомляла царський уряд. Через кречетника Данила Григорова вона переказувала, що Степан Разін стоїть у Кагальнику «...а такой де у них слух есть, что он хочет их Атаманов и казаков лутчих людей побить, а сам собрался итти в Запороги рекою Доном, а дожидаетца де он станишников своих с Москвы»²⁰⁾.

На Дону після повернення Степана Разіна дедалі частіше почали відбуватись гострі конфлікти між козацькою старшиною і козацькою голотою, як між двома соціально-ворожими групами, які протистояли одна одній і мали своїх керівників: козацька верхівка — отамана Корнія Яковлева, а козацька голода Степана Разіна. Коли Корній Яковлев став докоряти Разіну за вбивство Євдокимова²¹⁾, вивідача царського уряду, Степан Разін загрозив самому Яковлеву, говорячи: «Ти володїй своїм військом, а я володїю своїм і в мої справи не втручайся».

17) Дополнения к Актам Историческим, т. VI, № 2, с. 21.

18) Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, с. 50; Дополнения к Актам Историческим, т. VI, № 2, ст. 24.

19) Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, с. 52; Дополнения к Актам Историческим, т. VI, с. 25.

20) Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, с. 190.

21) Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, с. 196.

Весною 1670 року військо Степана Разіна зросло до 7 тисяч чоловік²²⁾. Воно складалось із донської козацької голоти, уральських козаків, загонів Василя Уса, який підіймав повстання в районах Воронежа і Тули ще в 1666 році, а тепер з'єднався з військом Степана Разіна. Серед війська Разіна також було багато втікачів з України і козаків з Запорожжя²³⁾.

13 квітня ця велика і грізна рать підступила до Царицина, облягла його і в червні місяці, розгромивши загін стрільців Лопатіна²⁴⁾, висланих із Москви на допомогу царицинському воеводі, захопила Царицин.

В Царицині Степан Разін зібрав козачий круг, щоб обміркувати, куди йти далі — до Чорного Яру і Астрахані, щоб забезпечити собі тил, чи прямо на Москву «знищити зрадників бояр».

Військо воеводи Львова, вислане з Астрахані, примусило Степана Разіна йти на Чорний Яр.

5 червня 1670 року військо Разіна виступило з Царицина. Стругами командував сам Степан Разін, а кіннотою, що йшла берегом, — Парфеній Єремеев і Федір Шелудяк²⁵⁾. Чорноярські стрільці після кількох пострілів здали місто і приєднались до Степана Разіна.

Загін стрільців, висланий з Астрахані, перебив своїх начальників і також приєднався до Разіна, щоб разом з ним йти на бояр, воевод і приказних людей²⁶⁾.

В другій половині червня 1670 року Разін оточив Астрахань. 23 червня на світанку почалась облога, але стрільці і чорний люд не стали чинити опору і відкрили ворота міста разінцям.

Швидко просування Разіна пояснюється тим, що в містах на його бік переходили низи посадського населення і рядові стрільці²⁷⁾.

Голландський парусний майстер Стрейс у своїх записках яскраво відбив симпатії пригноблених мас до Разіна, описавши їх реактування на звернення Степана Разіна:

«За діло братці! Нині відомстите тиранам, які досі держали вас в неволі гірше ніж турки або язичники. Я прийшов дати всім вам волю, ви будете моїми братами і дітьми і вам буде так хороше, як і мені, будьте тільки мужніми і відданими». Після цих слів кожен готовий був йти за нього на смерть і всі крикнули в один голос: «Многія літа нашому батькові! Хай він переможе всіх бояр і князів!»²⁸⁾.

²²⁾ А. Попов, История возмущения Стеньки Разина, «Русская Беседа», 1857, кн. 6, с. 23.

²³⁾ Там же, с. 20.

²⁴⁾ Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, с. 4.

²⁵⁾ А. Попов, История возмущения Стеньки Разина, кн. 6, с. 260.

²⁶⁾ Акты Исторические, т. IV, № 202, с. 406.

²⁷⁾ Собрание государственных грамот и договоров. М. 1828, ч. IV, № 71. с. 254.

²⁸⁾ Я. Я. Стрейс, Три путешествия, Соцэкгиз, 1935, с. 204.

Органічна близькість між керівником повстання Степаном Разі-
ним та пригнобленими і знедоленими масами овіяна задушевною
теплотою і в піснях, створених народом у ті часи.

В одній із них ²⁹⁾ знаходимо такі прекрасні слова:

Степан-батюшка
Ходит бережком,
Зовет детушек,
Голых, бедных.

Вы слетайтесь ко мне,
Собирайтесь скорей,
Кто в нужде и труде.

Глаза выела.
Слеза горькая
Слеза горькая...

На Руси уж давно
Правды нету-ти
Одна кривдушка
Ходит по свету.

З самого початку боротьби козацькі загони розправляються з
воеводами, боярами, купцями, випускають в'язнів і скрізь намага-
ються встановити козацький лад ³⁰⁾. Так, наприклад, в Астрахані
було обрано отаманами Василя Уса і Федора Шелудяка.

З наказу Разіна всі справи в приказах були попалені і сам він
хвалився, що навіть «и вверху де у государя дела все пере-
дерет» ³¹⁾.

В Астрахані у війську Степана Разіна багато було запорожців.
Цікаві факти про це наводить под'ячий Наум Колесніков, очеви-
дець боротьби за Астрахань. В своєму донесенні царю він писав:
«Да у него ж де Стеньки в войске, с которым он в Астрахань при-
шел, большая половина меж Донскими хохлачей черкас» ³²⁾.

Про участь українців у війську Разіна також розповідали в Сим-
бірську врятовані стрільці з царицинської залози: «Вор де Стенка
Разин со многими людьми соединились с изменниками Запорож-
скими Черкасы с полковником с Ериком, Царицын город взяли и
воеводу и московских стрелцов голов повесил, а московских стрел-
цов побил всех без остатку и едут де в верховые города он Стенка
водяным путем, а Черкасы де конные и пешие сухим путем по обе
стороны Волги реки...» ³³⁾.

²⁹⁾ Песни и сказания о Разине и Пугачеве, изд. АН СССР, 1935, с. 54.

³⁰⁾ С. М. Соловьев, История с древнейших времен, т. XI, с. 311.

³¹⁾ Акты Исторические, т. IV, № 202, § LXXI, с. 415.

³²⁾ Собрание государственных грамот и договоров, т. IV, № 71, с. 253.

³³⁾ Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, с. 238.

Через місяць Степан Разін з десятитисячним військом вирушає вгору Волгою до Саратова і Самари, які здались йому без бою³⁴⁾.

Для здійснення походу на Москву в захоплених містах Степан Разін поповнив запаси зброї і збільшив військо. З кожним днем військо Разіна поповнювалось все новими і новими силами. До нього приєднувались пригнічені народи Поволжя — чуваші, татари, мордва, марійці³⁵⁾, які разом з російським селянством виступили проти спільного ворога-бояр і поміщиків. Повстанням була охоплена також і Слобідська Україна. Ще в травні 1670 року відбувались переговори між Сірком і Дорошенком про спільні дії з Степаном Разіним³⁶⁾, який мав намір «соединитися с Запорожскими козаками вместе»³⁷⁾. Населення України, особливо Слобідської, чекало приходу Степана Разіна, сподіваючись за його допомогою звільнитись від гніту козацької старшини і царських воевод.

Царський уряд, щоб локалізувати райони повстання і виснажити його сили, видає ряд грамот, що забороняють людності Слобідської України торгувати з Доном до ліквідації повстання³⁸⁾.

Тимчасом Степан Разін з двадцятитисячним військом 4 вересня 1670 року обложив Симбірськ.

Коли Разін підходив до Симбірська, його загони розсіялись по всьому Поволжі, розповсюджуючи серед населення відозви, так звані «прелестные письма», з заклик до повстання. В цих відозвах селяни закликались виступити проти своїх гнобителів — бояр, поміщиків, воевод, приказних людей і нещадно їх знищувати.

«Прелестных» листів розповсюджувалось так багато, що воеводи відсилали їх в Москву цілими мішками і коробками³⁹⁾. Вони доходили навіть до Карелії та Іжори, де у жителів забирав їх шведський уряд⁴⁰⁾.

Товариш Сталін в розмові з німецьким письменником Емілем Людвігом підкреслює, що «...кажучи про Разіна і Пугачова, ніколи не треба забувати, що вони були царистами: вони виступали проти поміщиків, але за «гарного царя». Адже такий був їх лозунг»⁴¹⁾.

В своїх «прелестных» листах Разін доводив, що сам цар перебуває в неволі в бояр і закликав: «стоять за великого государя царя Алексея Михайловича й за благоверных царевичей».

34) А. Н. Попов, История возмущения Стеньки Разина, кн. 6, с. 37; Смертний приговор Стеньке Разину и брату его Фролке. Сообщ. М. Владыкин, Чтение в обществе истории и др. росс. кн. I, 1869.

35) А. Н. Попов, История возмущения Стеньки Разина, с. 42.

36) Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, с. 194.

37) Там же, с. 51.

38) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 69—70.

39) Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, с. 18.

40) С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, т. XII, гл. IV, с. 521.

41) И. Сталин, Размова з німецьким письменником Емілем Людвігом, Ленін, Сталин, Вибр. твори в одному томі, Партидава, ЦК КП(б)У, 1935, с. 26.

Учасник повстання козак лютенської сотні полтавського полку в малоросійському приказі розповідав, що на кругу в Панщині перед походом на Царицин «Стенька де, взяв саблю на-голо, говорив им всем (повстанцям—К. С.), что он на великого государя итти и руки поднять не хочет. Лутче де ево тою саблею голову отсеките или в воду посадите»⁴²⁾.

Астраханські жителі з наказу Разіна приймали присягу в тім, що їм «за великого государя стоять и ему... Стеньке и всему войску служить, а изменников выводить»⁴³⁾. Крім того Разіну і його козацько-селянським загонам, через їхню соціальну природу, була властива локальна обмеженість. Вони вважали неможливим просуватись в центр Росії, залишивши в тилу невзятим Симбірськ, який був адміністративним центром середнього Поволжя. І замість швидкого просування до Москви, Степан Разін з козацько-селянськими загонами цілий місяць простояв під Симбірськом і даремно гаяв час під його стінами, цим самим давши змогу царському уряду зібратись з силами. Царський уряд на придушення повстання кидає добірні війська з досвідченими військовими керівниками. Кравчий князь Петро Урусов був призначений воєводою в Казань, де мусили скупчитись всі головні сили для боротьби проти Разіна. В район Симбірська для боротьби з повстанцями був посланий князь Юрій Барятинський, якому Степан Разін в першій сутичці завдав великої поразки. Сам Барятинський повідомляв царя: «Стоял я, холоп твой, в обозе под Синбирском и вор Стенка Разин обоз у меня, холопа твоего, взял и людишек, которые были и те отбил, и все платьишко и запас весь побрал без остатку»⁴⁴⁾. Але на початку жовтня 1670 року Барятинський, одержавши допомогу із центра, переміг козацько-селянські загоны. На річці Свіязі відбувся жорстокий кривавий бій. Героїчно боролись повстанці, під час бою був тяжко поранений сам Степан Разін⁴⁵⁾, але його військо, яке складалось у більшій частині з селян, погано озброєних і неорганізованих, примушено було відступити⁴⁶⁾.

Після цього бою Степану Разіну все ж удалось зберегти ядро своїх військ. З трьома тисячами козаків на стругах він спустився вниз по Волзі.

Незважаючи на поразку під Симбірськом, повстання тривало в усьому Поволжі і знаходило відгук на півночі і в центрі Росії.

⁴²⁾ ГАФКЭ, Малороссийский приказ, № 9, арк. 169.

⁴³⁾ Собрание государственных грамот и договоров, IV, № 71, с. 255.

⁴⁴⁾ Крестьянство и националы в революционном движении 1666—1671 гг. Централархив, Под ред. М. Н. Покровского М.-Л., 1931, с. 91.

⁴⁵⁾ А. Н. Попов, История возмущения Стеньки Разина, кн. 6, с. 43.

⁴⁶⁾ Дело о действиях московских войск против Разина. Материалы А. Н. Попова, с. 64—65.

На захід від Симбірська були охоплені повстанням території Пензенського і Тамбовського країв. Тут діяли загони під проводом Михайла Харитонов. На північний захід від Симбірська і в землях Симбірській і Нижегородській піднімали повстання загони козаків під проводом Максима Осипова. В Пензі був свій отаман Василь Федоров. Великі бої точились у селах Лисково і Мурашкіно Нижегородського краю. В них брали участь 15 тисяч повстанців із російських і мордовських селян та донських козаків⁴⁷⁾. Кривавий бій відбувся також в районі Алатирия. В цьому бою приймало участь російське селянство, чуваші і марійці. В повітах Цивільському, Чебоксарському, Козьмодем'янському, Ядринському і Курмиському повстали пригноблені народи Поволжя — марійці, чуваші і мордва.

Вогнищем повстання була також і Слобідська Україна. Тут повстанням були охоплені міста — Острогжськ, Чугуїв, Валуйки і Царев-Борисов. Повстання мало великий відгук також і на півночі Росії, в Заволзькому краї в районах Унжі і Ветлуги, де діяли разінський атаман Ілля Пономарьов і марійський пристав Мирон Мумарин⁴⁸⁾. В жовтні 1670 р. відбулись виступи під самою Москвою в Коломенському повіті.

Буржуазно-поміщицька історіографія, фальсифікуючи характер повстання Степана Разіна, намагалась показати його як безглуздий бунт, а його учасників — як розбійників, хоч класовий характер боротьби селянства проти феодално-кріпосного гніту виразно виступає в багатьох документах того часу. Ломовський син боярський С. Небезин і шацький селянин Пилип Шелудяк під час опиту констатували: «А езда де они, воровские казаки, по уездам рубят помещиков и вотчинников, за которыми крестьяне, а черных де людей, крестьян и боярских людей и казаков и иных чинов служилых людей никою не рубят и не грабят»⁴⁹⁾.

Ще виразніше класовий характер повстання відбиває народна пісня, яка збереглась в народі на протязі віків:

Ты, взойди, взойди, красно солнышко,
Обогрей ты нас, людей бедных,
Добрых молодцев, людей беглых,
Мы не воры, не разбойнички,
Стеньки Разина мы работнички,
Есауловы все помошнички⁵⁰⁾.

Великий розмах селянського повстання викликав серед дворянства і воевод справжню паніку. Вони не сподівались для себе поми-

⁴⁷⁾ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, т. XV, с. 315.

⁴⁸⁾ К истории бунта Стеньки Разина в Заволжье. С предисл. А. А. Голубева, «Чтение в обществе истории и древностей российских», М. 1894, кн. 3.

⁴⁹⁾ Крестьянство и националы в революционном движении 1666—1671 гг., с. 16.

⁵⁰⁾ Песни и сказания о Разине и Пугачеве, с. 53.

лування, ось чому Ломовський воевода Пекін в листі до Я. Хитрова просить поминати його в молитвах і записати в синодик з жінкою і дітьми.

Щоб перегородити шлях урядовим військам, повстанці будували засіки. Особливо велика кількість їх була збудована в лісах між Кадомом, Керенським і Темниковим⁵¹⁾. Більше року боролось російське селянство і пригночені народи Поволжя проти своїх споконвічних гнобителів — бояр, поміщиків, воевод, монастирів, нищили їхнє майно, палили маетки, вбивали їх самих, виявляючи стихійно свій гнів і помсту за нестерпні утиски і знущання.

В той час, як на великих просторах Росії кипіло повстання, Степан Разін, відступивши по Волзі, з боєм добрався до міста Кагальника на Дону, де він хотів зібрати нові сили для нового походу⁵²⁾. В цьому поході активна роль мусила належати астраханським татарам і калмикам. Зимою 1670 р. в січні місяці «приезжали к нему... Стенке из под Астрахани калмыцких улусов посланники два человека; чтоб им кочевать на Дону и говорили де ему вору Стенке как он пойдет на Русь, а их де калмыцкое войско все готово»⁵³⁾.

Одним з важливих плацдармів для розгортання боротьби знову намічалась Слобідська Україна. Повстанець Кондратій Данілін на допиті у білгородського воеводи розповідав, що Степан Разін, закликаючи астраханських татар і калмиків, писав їм «что хочет итти к Острогожскому»⁵⁴⁾. В цей же час про майбутні спільні дії велись переговори між С. Разіним і правобережним гетьманом Петром Дорошенком. Але наміри Степана Разіна залишились нездійсненими. 14 квітня 1671 р. козацька старшина на чолі з Корнієм Яковлевим захопила Степана Разіна в полон і видала його царському урядові⁵⁵⁾.

Після страти Степана Разіна повстання доживало останні дні. Уряд кинув на придушення повстання добірні сили; все столичне дворянство було мобілізоване. На Слобідській Україні придушував повстання Ромодановський. Юрій Долгорукий був призначений головним командувачем карними загонами. Під його начальством були загони: один під керівництвом князя Щербатова, який діяв в Ломові і Пензі; другий під керівництвом стольника Василя Паніна, який діяв в районі Алатиря, допомагаючи Барятинському; третій загін Леонтєва — в околицях Арзамаса; Юрій Барятинський — біля Алатиря і Саранська, Данило Барятинський — біля Свіяжська⁵⁶⁾. На Поволжі центром розправи над повстанцями стало місто Арза-

⁵¹⁾ Ксестомаров, Исторические монографии и исследования, т. II, с. 477.

⁵²⁾ 1-е Полное Собрание Законов, т. I, с. 863.

⁵³⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, № 670, арк. 159—160.

⁵⁴⁾ ГАФКЭ, Там же, № 687, арк. 811.

⁵⁵⁾ Акты, собранные Археологической экспедицией. СПб, 1836, т. IV, № 183, с. 234; Дополнения к Актам Историческим, т. VI, с. 71; Собрание государственных грамот и договоров, № 75, с. 259.

⁵⁶⁾ История возмущения Стеньки Разина, кн. 6, с. 53.

мас. Навколо нього стояли шибениці і списи, на яких були настромлені голови покараних. Арзамас за свідченням сучасника-іноземця був головним містом кар: «Страшно було глянути на це місто: передмістя його були похожі на пекло. Усюди стояли шибениці, на яких висіло по сорок і п'ятдесят чоловік. У інших місцях лежали ще свіжі шматки людських тіл, що димилися кров'ю. В окремих місцях були злочинці, що сиділи на палях, на яких дехто жив до трьох днів і навіть говорив»⁵⁷).

В повсталих селах, захоплених урядовим військом, воеводи без всякого суду рубали, вішали, садовили селян на кіл. В Темникові в зрубі спалили Олену Старицю, керівника одного з загону, яка поводи́ла себе настільки мужньо, що, вислухавши вирок, сказала: «Якби всі так воювали, як я, то князю Юрію довелось би накивати п'ятами».

Царські воеводи тисячам людей відрубували пальці на руках, або зовсім відтинали руки, прибивали їх цвяхами до дощок, трупи роздирали гаками. Селянину Безсонову із Пронська, тільки за те, що він виявив сумнів у можливості поразки Степана Разіна урядовими військами, цар і бояри приговорили «Самошке Бессонову за такіе слова учинить наказанье — бить кнутом нещадно да у него ж урезать языка, чтоб впредь иным таких слов не повадно было говорить»⁵⁸). Скрізь по великих дорогах стояли шибениці, на них гоїдались трупи повстанців. В результаті цієї звірячої розправи за 1670—1671 р.р. загинуло коло 100.000 селян. В Астрахані було повішено найближчого сподвижника Разіна — Федора Шелудяка.

Повстання Степана Разіна було рухом широких народних мас. Проти уряду бояр і поміщиків виступили не тільки російські селяни, і селянство пригноблених народів Поволжя, а бурлаки та низи міського населення.

Селянське повстання під керівництвом Степана Разіна мало великий вплив на всю Україну і особливо на Слобідську.

В найбільших містах Слобідської України — в Острогожську, Чугуєві, Мерехві, Царев-Борисові, Валуйках і ін. на протязі 1670 р. відбулися повстання, які мали найтісніший зв'язок з боротьбою російського селянства.

⁵⁷) Relation des particularites de la Rebellion de S-co Rasin, c. 25 кн. 5. У А. Н. Попова, история возмущения Стеньки Разина. „Русская беседа“ кн. 5. с. 53.

⁵⁸) Крестьянство и националы в революционном движении 1666—1671 гг. с. 291.

III. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ НА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ 1670 р. В ЗВ'ЯЗКУ З ПОВСТАННЯМ СТЕПАНА РАЗІНА

1. Соціально-економічне і політичне становище Слобідської України напередодні повстання Степана Разіна

Великий вплив повстання Степана Разіна на Слобідську Україну і перетворення її в одне з великих вогнищ повстання залежали від цілого ряду причин, які впливали з соціально-економічного становища цього краю.

Територія Слобідської України складалася з земель, що тепер входять до Харківської, Сумської і частково—Воронезької і Курської областей. Це територія, на думку Філарета ¹⁾, П. Головінського ²⁾ і І. Срезневського ³⁾, після нападу татар (Чингіс хана і Батия) 1224—1240 рр. майже до половини XVII ст. залишалась диким, незаселеним степом, де кочували татари, роблячи часті набіги на руські землі.

В другій половині XVI ст. російський уряд поставив тут своїх вартових і станичників, які сторожили степи, щоб вчасно сповіщати населення, царських воевод і центральний уряд про наближення татар ⁴⁾. Будувати першу лінію укріплень, що розтягнулись від р. Оки до Дону і від Дінця до Волги, почали ще при Івані Грозному. По цій лінії були збудовані міста і фортеці: Болхов, Орел, Чернь, Спіфань, Венев, Алатир, Тетюші, Ланшев, Чебоксари і Козьмодем'янськ ⁵⁾.

В кінці XVI ст. було збудовано багато нових міст: в 1586 р. на

1) Філарет (Гумилевский), Историко-статистическое описание Харьковской епархии, М., 1852, отд. I, с. 237.

2) П. Головинский, Слободские казацкие полки, СПб. 1864, с. I.

3) И. Срезневский, Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, Харьк. губ. ведомости за 1839 г., с. I.

4) И. Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства, Москва, 1894, часть I, с. 920.

И. Беляев, О сторожевой станочной и полевой службе на польской Украине Московского государства. Чтен. в общ. истор. и древ. российских. М. 1846. кн. I—4, с. 10.

5) П. Головинский, Слободские казацкие полки, с. 52.

річці Бистрій Сосні — м. Лівни, на Воронежі — Воронеж⁶⁾, в 1593 р. — Білгород, Оскол, Валуйки, на верхів'ях річки Оки — Кромі, а в 1597 р. відбудовується місто Курськ⁷⁾. В царювання Бориса Годунова збудовано на річці Дінці, недалеко від Святих Гір, місто Царев-Борисів⁸⁾.

В період 1636—1648 рр. проведена Білгородська лінія укріплень від річки Ворскли до Дону довжиною коло 300 км, на якій збудовано 12 найбільших фортець: Вольне, Хотмижськ, Карпов, Білгород, Нежегольськ, Короча, Яблонів, Новий Оскол, Верхососенськ, Ольшанськ, Усерд і Коротояк⁹⁾.

Українське населення — селяни і козаки, рятуючись від тяжкого гніту польських панів, в XVII ст. у великій кількості почали тікати в дикі незаселені степи за Білгородською лінією.

Переселенці часто тікали сюди цілими селами, забираючи своє добро й худобу; чого не могли взяти — палили і пускались в далеку путь, на вольні степи, куди набігали татари, але куди не могла простягти свої руки польська шляхта. Російська держава охоче приймала переселенців, які, оселившись в степах і маючи віковий досвід боротьби з татарами, були заслоном від нападу останніх; «... и они б нам служили нашего государства от бусурман оберегали и нашим жалованием (в) своих слободах на вечное житье строились и пашни пахали, и хлеб сеяли»¹⁰⁾, — так формулював у своїй грамоті цар Михайло Федорович вимоги до переселенців.

Релігійний гніт змушував українське православне духовенство теж шукати захисту в Росії. З цією метою воно все частіше й частіше починає звертатися в Москву.

В 1622—1624 роках були подані чолобитні від Ісаї Копинського, єпископа Перемишльського, який жив тоді в заснованих ним монастирях на Лівобережній Україні — Густинському, Мгарському і Ладженському, Ісакія Борисковича — єпископа Луцького і Острозького і митрополита Іова Борецького¹¹⁾. В своїх чолобитних вони скаржаться, що в країні «умножились» уніати, які «воздвигали гонение» на всіх православних, а особливо єпископів¹²⁾.

В 1624—1625 роках Іов Борецький посилає послом в Москву Ісакія Борисковича, який просив у Михайла Федоровича прийняти в під-

⁶⁾ Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии. Собраны и изданы Н. Второвым и К. Александровым-Дольником. В. 1852, кн. II, с. 156.

⁷⁾ Д. Багалея, Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, М. 1887, с. 38.

⁸⁾ Там же, с. 42; Топографическое описание Харьковского наместничества с предисл. и примеч. Д. Багалея, Харьков, 1888, с. 12.

⁹⁾ И. Срезневский, Истор. обозрение гражд. устр. Слободской Украины, с. 4; Топографическое описание Харьков, наместн., с. 121.

¹⁰⁾ Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронеж. губ., кн. II, с. 180.

¹¹⁾ П. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, М., 1877. т. I, с. 101—133.

¹²⁾ Там же, с. 136.

данство козаків і духовенство, коли вони «прийдуть на государево ім'я в Москву»¹³). Ставилось питання про вихід з Польщі духовенства і козаків в межі російської держави.

На початку 1638 р., в зв'язку з поразкою козацького повстання під керівництвом Я. Острянина, утиски соціальні, національні і релігійні посилювались на Україні ще більше.

Це примусило монахів Прилуцького — Густинського монастиря і частково Лубенського — Мгарського покинути свою батьківщину і, захопивши деяке добро, тікати під захист Росії¹⁴).

1638 рік відзначився першим масовим поселенням українців в степах, що лежали за лінією російських укріплень на Чугуївському городищі, тобто на місці сучасного Чугуєва.

Всі українці, які приходили до того часу в Росію, розселилися по її окраїнних містах. Але тепер переселенці прийшли великою компактною масою в 865 чоловік на чолі з гетьманом Яковом Острянином — з жінками, дітьми, з усім своїм скарбом: збіжжям, худобою, кіньми, коровами, вівцями. Свій перехід вони пояснили нестерпними утисками, які їм доводилось зазнавати в Речі Посполитій.

Яків Острянин з козаками скаржились: «... польские и литовские люди их крестьянскую веру нарушили и церкви Божии розоряют, и их побивают и жон их и детей, збирая в хоромы, пожигают и пищальное зелье (порох), насыпав им в пазухи, зажигают, и сосцы у жен их резали, и дворы их и всякое строение разорили и пограбили»¹⁵).

Переселенців привели до присяги; від них вимагали вірності царю; ставили умову не мати ніяких стосунків з татарами і поляками. Дозволили їм навічно оселитися в дикому полі — на Муравському шляху, на Сіверському Дінці, на Чугуївському городищі — і побудувати там місто з фортецею для охорони від татар. Такий захист був необхідний тому, що це місце знаходилося в степу, серед татарських сакмів¹⁶), далеко від населених пунктів. Скоро прийшли сюди з Азова на чолі з отаманом Карповим 43 козаки, а з «литовських» міст — отаман Васильєв з 40 чоловіками. Отже, всіх рядових козаків стало 948 чоловік. З козацької старшини, крім гетьмана, в Чугуїв прийшов Іван Гордеев — військовий осаул, писар Филонко Юр'єв, сотники Михайло Переяславец, Богдан Матюшенко, Мокейво Володимиров, Розсоха, п'ятидесятники і десятники¹⁷). Сюди прибув майже в повному складі цілий полк. Це давало переселенцям

¹³) П. Кулиш, История воссоединения Руси, Москва, 1877, т. III, с. 230.

¹⁴) Акты Южной и Западной России, СПб. 1861, т. III, № 2.

¹⁵) Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губ. Собраны и изданы Н. Второвым и К. Александровым-Дольником. В 1851 г., кн. I, с. 101.

¹⁶) Давні шляхи, якими татарські загони просувались для нападу на руські землі.

¹⁷) Д. Багалея Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, М. 1887, с. 179.

змогу добитися від царського уряду санкціонування козацького устрою.

Але польські агенти, які являлись сюди під виглядом купців, всякими засобами намагалися посяяти серед повстанців розбрат. Вони закликали чугуївських козаків повертатися назад, обіцяючи від імені польських магнатів різні пільги, і поширювали чутки про те, що царський уряд розселив козаків-чугуївців по окремих місцях і вони втратять свої козацькі привілеї, які вони зберігали як компактна військова одиниця.

Польські агенти мали певний успіх, бо умови життя переселенців були тяжкі, а на це мало зважав царський уряд. Хоч козацький устрій переселенців і не був порушений, але поруч з владою козацької старшини над ними був поставлений воевода, який представляв центральну владу в Чугуєві.

Воевода Шетинін своєю жорстокістю посилив розбрат серед козаків, в результаті чого Острянин був убитий, а перші переселенці розбіглись¹⁸⁾.

Соціальний і національний гніт польської шляхти примушував велику кількість українців переселятися в межі Російської держави і в 40-х роках XVII віку.

Грунтуючись на офіційному документі XVII ст. — «Екстракте о слободских полках», Срезневський говорить про значне переселення в період 1640—1645 років, коли переселенці в кількості 8000 чи 10000 прийшли здебільшого з-за Дніпра, і оселились на річках Мерлі, Можі, Удах і Дінцю¹⁹⁾. Він згадує також і про друге переселення 1645—1647 рр., яке охопило 1241 двір або 2000 козаків.

Друга група переселенців з Наддніпрянської України розташувалась від верхів'я річки Сули до Оскола і Береки²⁰⁾. Переселенці осідали на нових місцях невеликими слободами і жили в перші часи з полювання на диких звірів, ловлі риби, виварювали сіль на Торі і Бахмуті, а хліб діставали з Білгородської лінії у поселенців-росіян.

Із збільшенням населення вони завели скотарство і хліборобство, а щоб захистити себе від татарських набігів, будували шанці-фортеці на зразок укріплень Білгородської лінії.

В цей час вони відновили місто Валки, укріпили Цареворисів²¹⁾ і Чугуїв і провели сторожову лінію від Валок та Чугуєва до Салто-ва, а невеличкі кріпості побудували на захід від Дінця²²⁾.

¹⁸⁾ Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI—XVIII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеом, Харьков, 1896, т. I, с. 17.

¹⁹⁾ И. Срезневский, Истор. обозрен. гражд. устр. Слободской Украины, с. 15.

²⁰⁾ И. Срезневский, Там же, с. 17.

²¹⁾ або Царова-Борисів і Царев-Борисів.

²²⁾ П. Головинский, Слободские казацьки полки, СПб, 1864, с. 56.

Багато переселенців з України з'явилося в 1651 р.²³⁾ після поразки війська Богдана Хмельницького під Берестечком. В 1652 р., в зв'язку з наскоком поляків на Чернігівщину і Липівською різаниною, відбулась еміграція в межі Слобожанщини цілого Чернігівського полку на чолі з полковником Дзиковським.

Вияснилось, що «черкасы и пашенные многие люди з женами и детьми и со всеми своими животы», всього до 2000 чол., прибули з Чернігова, Батурина, Борзни, Ніжина, Сосниці, Нового Пісочина, Конотопа, Бахмача, Іваногородища й околицьних сіл²⁴⁾.

Переселенці просили дозволу оселитись поблизу своєї батьківщини — на Заводицькому городищі, на річці Пслі. Але після довгого чекання їх направили вглиб Слобідської України і, оселившись на річці Тихій Сосні, вони заснували м. Острогозк²⁵⁾. Незабаром в 50-х роках велику кількість міст, заснованих росіянами, як наприклад, Колонтаїв і Валки, заселили українці. Переважаючим стало українське населення в містах: Бобрик, Кам'яне, Охтирка, Олешня і Недригайлів. Заповнюються українцями міста Цареборисів, Маяки і Тор²⁶⁾.

В 50-ті роки переселенці засновують нові міста: Острогозк, Суми, Лебедин, Охтирка, Харків та інші і багато слобід²⁷⁾.

Таким чином, в другій половині XVII ст. територія теперішньої Харківської та Сумської областей й частина Воронежської та Курської заселились переселенцями з Правобережної і Лівобережної України.

Вся територія стала називатися Слобідською Україною, діставши цю назву від слобід, закладених першими переселенцями.

Слобідська Україна тих часів поділялась на п'ять полків: Харківський, Охтирський, Сумський, Острогозький, (Рибінський), Ізюмський. В. Юркевич, основується на матеріалах перепису, який був проведений царським урядом в 1660 році, вважає, що першим харківським полковником був Остап Воропай²⁸⁾. Крім нього, Харківський полк очолювали: полковий суддя Грицько Каркач, писар Ярема Зарудний, осаул Федір Ріпка, хорунжий Іван Межирич і отаман (харківських міщан) Жадан Курган²⁹⁾.

Полк поділявся на шість сотень. Перша сотня не мала окремого

²³⁾ Филарет, Образование Слобод, укр. церкви, М. 1852, с. 3; Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации, с. 391; Летопись Самовидца, 1878, с. 29.

²⁴⁾ Історія України в документах і матеріалах, т. III, (склали М. Н. Петровський і В. К. Путілов) Київ 1941, № 178, с. 232.

²⁵⁾ Д. Багалей, Очерки из истории колонизации, с. 418.

²⁶⁾ Д. Багалей, Історія Слобідської України, с. 76.

²⁷⁾ В. Юркевич, Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького, с. 127.

²⁸⁾ В. Юркевич, Харківський перепис р. 1660, Записки іст. філол. відділу Всеукр. Акад. Наук, Київ. 1928, кн. XX, с. 143.

²⁹⁾ В. Юркевич, Харківський перепис р. 1660, с. 145.

сотника. Очевидно, нею керував сам полковник. На чолі інших сотень були: Логин Яценко³⁰⁾, Іван Кривошлик³¹⁾, Лук'ян Федоров, Стецько Таран і Кузьма Сатин³²⁾.

Першим полковником Острогозького полку був Іван Дзиншковський. Відомі також імена полкової старшини: осаулів — Г. Федорова і Ф. Войнова і полкового писаря Мартиняна Жуковцева³³⁾. Острогозький полк мав 9 сотень: 3 батуринські, 1 борзенську, 1 чернігівську, 1 конотопську, 1 полкову і 2, що не мали спеціальної назви³⁴⁾. Полк і сотня мали не тільки військове, але й адміністративно-територіальне значення. Це означає, що Острогозький, як і інші полки, являв собою цілу земельну округу, в яку входило певне число міст, сіл, слобід і хуторів³⁵⁾.

Слобідська Україна, як заслін Росії на татарських сакмах, перші удари татар приймала на себе. З цих причин кожне місто Слобідської України мало сторожу, вартових та станичників. «...А берегають те станичники государевых українных городов и уездов, чтоб воинские люди безвестно в Русь не прошли...»³⁶⁾. І тому стає зрозумілим, чому Слобідська Україна за своїм адміністративно-територіальним поділом була об'єднанням окремих полків і являла собою ніби єдиний своєрідний військовий табір.

Значні напади татар на Слобідську Україну були в 1643 р., коли татари тричі нападали на Чугуїв, спустошивши тоді ж і Курський, Рильський і Сівський повіти³⁷⁾. Через рік татари на селітряних варницях забрали в полон всіх робітників і сторожів³⁸⁾.

Татарські напади відбулись і в 1645 році, коли було спустошено слободи під Путивлем³⁹⁾.

В 1647 р. татари захопили в полон 50 валуйських жителів⁴⁰⁾. В 1648 році погромлено татарський загін на Орловському і Уманському шляхах (Воронежчина)⁴¹⁾. Від 1650 до 1656 років майже не було татарських нападів і це сприяло швидкому заселенню Слобідської України.

В 1657 році відбувається великий комбінований напад на ново-

³⁰⁾ В. Юркевич, Харківський перепис р. 1660, Записки іст. філол. відділу Всеукр. Акад. Наук, с. 151.

³¹⁾ Там же, с. 156.

³²⁾ Там же, с. 156, 160, 164, 168.

³³⁾ Там же, с. 135.

³⁴⁾ В. Юркевич, Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького, с. 123.

³⁵⁾ Д. Багалій, Історія Слобідської України, с. 76.

³⁶⁾ Стрельная книга Усерда, 145 г. — в кн. Н. Н. Оглобина, Обзорные историко-географические материалы XVII и начала XVIII вв., заключающихся в книгах Разрядного Приказа, Москва, 1884, с. 150.

³⁷⁾ Д. И. Багалея, Очерки из истории колонизации, с. 230.

³⁸⁾ Акты Московского Государства, СПб. 1894, № 220, с. 139—140.

³⁹⁾ Дивись за архівними джерелами В. Юркевича, Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького, с. 33.

⁴⁰⁾ Акты Московского государства, т. II, № 290, 293, с. 181—182.

⁴¹⁾ Там же, № 334, 337, с. 213, 215.

збудовані південні міста Слобожанщини: на Зміїв, Валки, Хорошівську Слободу, Царевоборисів, Тор⁴²⁾.

В грамоті царю від 19 червня 1660 року білгородський воєвода Григорій Ромодановський згадує про напад татар в 1659 році коли «во многих городех остальные всяких чинов люди многие взяты в полон, а которые и остались, у тех домах разорены без остатку»⁴³⁾. В 1660 р. в травні місяці, татари напали на валківські околиці, захопивши полонених, відігнавши табуни коней і отари великої рогатої худоби⁴⁴⁾.

В тому ж році приказной Абакум Ієвлев писав царю з Чугуєва: «на Торских соляних озерах соловаров татарове побили и в полон поймали и курени до конца разорили и к цареву Борисову городу приходят безпрестанно, а за Северским Донцом людей побивают и в полон емлют»⁴⁵⁾.

Щоб дати татарам відсіч, Григорій Ромодановський наказав стряпчому Григорію Косагову йти в похід проти татар на чолі відділу війська в 4000 чол., куди входили, крім рейтар, дворян і дітей боярських, охтирські козаки з полковником Гладким і острогоські козаки з полковником Дзиковським. Бій між татарами і російсько-українськими військами відбувся в степах на річці Калміус. Татари зазнали поразки і втратили 223 полонених, табуни коней, отари худоби. Крім того у них було відбито 700 чоловік російських і українських бранців⁴⁶⁾.

Наскоки татар приносили для Слобідської України велике спустошення: тисячі вбитих людей, десятки тисяч полонених; на місці сіл і слобід залишались руїни і попіл. Страждання українського люду від татарських нападів так оспівано в одній із народних пісень того часу:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили,
І багатства розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється
І по ногах ланцюг б'ється⁴⁷⁾.

Повсякчасна небезпека татарських нападів змушувала слобожан

⁴²⁾ Там же, № 951, с. 561.

⁴³⁾ Акты Московского государства, СПб, т. III, № 101, с. 99.

⁴⁴⁾ Там же, № 89, с. 88.

⁴⁵⁾ Там же, № 117, с. 112.

⁴⁶⁾ Там же, № 117, с. 112.

⁴⁷⁾ В. Антонович і М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа, Киев, 1874, т. I, с. 75.

бути завжди озброєними. Їм доводилось, працюючи навіть на полі, держати рушницю напоготові.

Переселившись з Правобережної і Лівобережної України, переселенці принесли з собою на нові місця досвід і знання різних галузей сільського господарства. Головним заняттям слобожан на нових місцях було хліборобство. Цим займалися не тільки жителі сіл, хуторів та слобід, а й містечок та міст.

Чугуївські переселенці 1638 року, оселившись на дикому полі, незважаючи на велику небезпеку від татар, зразу ж стали розорювати і засівати ціліні землі і в перший же рік зібрали великі урожаї⁴⁸⁾.

Козаки Острогозького полку, освоївши землі, теж стали займатися хліборобством. Крім того, у них було розвинуте також скотарство⁴⁹⁾, рибальство і бджільництво⁵⁰⁾. Хліборобство, скотарство і пасічництво займали важливе місце також і в Охтирському полку. З перепису 1654 р. відомо, що охтирські переселенці мали багато рогатої худоби, коней, свиней і овець. На 443 родини припадало: 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1091 свиней⁵¹⁾.

В 1657 р. охтирці скаржились, що татари, напавши на них, відігнали худобу, витолочили поля, зруйнували пасіки⁵²⁾.

Харківський воевода Офросимов скаржився, що більшість жителів міста живуть по лісах, по хуторах та по пасіках, а місто лишається порожнім.

Досить поширеною галуззю сільського господарства було садівництво. Своїми садами пишались Люботин, Коротич, Нова Водолага⁵³⁾. Великі сади мали також монастирі: Охтирський, Зміївсько-Козацький та Святогорський. В садах вирощували груші, яблука, сливи, вишні і навіть виноград.

В Чугуєві цареві Олексію Михайловичу належали два баштани кавунів.

Там же було три царських виноградники, які займали біля шести десятин⁵⁴⁾. Кавуни і виноград одвозились в Москву до царського столу⁵⁵⁾.

На Слобожанщині розводили багато великої рогатої худоби, коней, овець, кіз і свиней.

Значне місце займали такі промисли, як куріння горілки⁵⁶⁾ та млинарство.

⁴⁸⁾ Д. И. Багалея, Очерки из истории колонизации, М. 1887 с. 183.

⁴⁹⁾ Топографическое описание Харьковского наместничества с предисловием и примечаниями Д. Багалея, Х., 1888, с. 36.

⁵⁰⁾ Там же, с. 33.

⁵¹⁾ Д. И. Багалея, Очерки из истории колонизации, с. 430.

⁵²⁾ В. Юркевич, Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького, с. 139..

⁵³⁾ Д. Багалій, Історія Слобідської України, с. 163.

⁵⁴⁾ Д. И. Багалея, Очерки из истории колонизации, с. 355.

⁵⁵⁾ Там же, с. 354.

⁵⁶⁾ Топографическое описание Харьковского наместничества, с. 39.

В 60-х роках XVII століття у жителів Харкова було 501 винних казанів, 4 броварських і 73 шинкових дворів⁵⁷⁾.

В 1657 р. біля міста Суми, на річці Пслі і на р. Суми стояло 10 млинів, які після закінчення пільгових років мали дати державі біля 500 карбованців податку. В перші роки свого поселення сумчани збудували гуральню, в якій варили мед, горілку й пиво. Але в 1656 році воевода Арсенєв знищив її, мотивуючи це тим, що було дано дозвіл варити пиво і мед тільки для себе, а не на продаж⁵⁸⁾.

В лісних місцевостях мало велике значення добування смоли та дьогтю; широку діяльність у цьому розгорнули сумські жителі в путивльських лісах в Берлицькій волості. Але незабаром на перешкоду їм у добуванні дьогтю стали путивльські служилі люди. Спочатку путивльці вимагали від сумських промисловців оброку п'яту бочку дьогтю, але на кожному кроці порушували свою угоду і стали брати в два-три рази більше.

Воевода Арсенєв, одержавши чолобитну від сумчан, пропонує царю віддати Берлицьку волость останнім і зобов'язати їх надалі платити оброк в царську казну⁵⁹⁾. Гнали дьоготь також і жителі слободи Ворожба. В 1657 році вони давали барило дьогтю сумському воеводі за право гнати дьоготь в навколишніх лісах⁶⁰⁾. Багато слобожан їздили на Торські солоні озера виварювати сіль.

Початок соляних промислів треба шукати ще в першій чверті XVII ст.⁶¹⁾.

В другій половині XVII ст. цей промисел був досить розвинутий і головна маса промисловців складалась із «черкас» як Лівобережної, так і особливо Слобідської України.

В 1658 році варили на Тору сіль 400 чоловік «зарубежних черкас», а прийшли вони «без жен и без детей, не на житье, для соляного варенья, а изб де у них и крепостей у соляного варенья никаких нет, стоят обозом, а атаман де у них черкашени Иван Лысой, города Полтавы, а наваря де они соли пойдут к себе. А иные де черкасы приезжают для соляного ж варенья и живут на Тору недели по 2 и по 3»⁶²⁾.

Соляним промислом займались також і цареборисівці. В 1658 році вони скаржились царю, що часті напади татар не дають їм можливості сіяти хліб і їздити «на Тор для солонова промыслу, а

⁵⁷⁾ Д. І. Багалій, Історія Слобідської України, с. 164; Д. Багалей и Д. П. Миллер, История города Харькова..., с. 227.

⁵⁸⁾ В. Юркевич, Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького, с. 132.

⁵⁹⁾ Матеріали для історії колонізації и быта, т. I, с. 20.

⁶⁰⁾ Там же, с. 21.

⁶¹⁾ Д. І. Багалей, Д. П. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования, т. X, 1905, с. 18.

⁶²⁾ Акты Московского государства, СПб. 1894, т. II, № 522, с. 321—322.

в степ для зверинова промыслу»⁶³). За офіціальними даними царських воевод в 60-х роках для соляного промыслу приходили на Тор в літню пору жителі різних міст по п'ять-десять тисяч чоловік, а іноді і більше⁶⁴). В 1666 році на трьох озерах Тору варили сіль «черкасы» багатьох міст Слобідської України: Царевоборисова, Чугуєва, Нового-Оскола, Рибенська, Усерда, Сум, Харкова, Землянська, Змієва, Охтирки, Колонтаєва і інших. Вони мали в своєму розпорядженні 325 котлів, «а у тех котлов хозяев и работных людей 647 человек»⁶⁵).

Загальною основою земельної власності на Слобідській Україні для вільного населення була займанщина⁶⁶). Коли засновувалось нове місто в Слобідській Україні, царський уряд доручав своїм воеводам або приказним виділяти окружну землю для цього міста. Так, приказний Ладигенський відмежував від Білгородського повіту для чугуївців землі, сінні покоси, риболовлі і перевісища.

Так само відмежовувались землі для Острогозького, Охтирського і Харківського полків. У всіх полках були полкові землі, як загальний козацький фонд, але кожний козак орав для себе окремі ниви.

Всередині своєї полкової округи полковники мали право відводити землю собі, своїм козакам, монастирям, а також іншому населенню. Підтвердженням цього є лист полковника Дінця до жителів Харківського полку, написаний в зв'язку з утворенням Курязько-Преображенського монастиря. В цьому листі він повідомляв: «по указу вел. государя нашего царя и велик. князя Алексея Михайловича... нам дана власть раздавать всякие вольные грунты и пасечные угоды всяким людям для жительства...»⁶⁷) і далі: «...по власти, данной нам, мы отвели к этой монастырской земле вольный лес вверх по речке Курязжу до вершин ольховых, до речки половиной или до ольхового колодезя, а в ширину к стороне Харькова на полторы версты, до осинового ярка, за дорогу до речки Уды.

Всеми этими описанными грунтами позволяем мы владеть вполне чернецам, живущим в монастыре, который заведен нами, Григорием Ерофеевичем, полковником харьковским»⁶⁸).

Значно пізніше, в 1686 році, харківський полковник Кость Донець видав універсал на чотири озера Спаському преображенському харківському монастиреві, в якому підкреслювалось право «владети и пожитковати всякою рыбною ловлею»⁶⁹).

⁶³) За архівними матеріалами, дивись Юркевич, Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини, с. 170.

⁶⁴) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 998, арк. 140—141.

⁶⁵) ГАФКЭ, там же, арк. 148—149.

⁶⁶) А. Шиманов, Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии, Киев, 1883, с. 9.

⁶⁷) Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, от. 1-е, с. 54.

⁶⁸) Там же, с. 56.

⁶⁹) Е. П. Овчаренко, Земельна власність у Слобідській Україні у XVII—XVIII вв., Записки істор.-філол. відділу ВУАН, 1927, кн. XI, с. 91.

Козацька старшина поширювала свої володіння коштом земель, що належали полковій окрузі, захоплювала громадські землі, або примушувала козаків продавати їх за дешеву ціну.

Скоро після заселення Слобідської України в руках козацької старшини і монастирів скупчуються великі земельні простори і важливі промисли. В другій половині XVII ст. козацькій старшині належали цілі слободи й села. Можна вказати на слобідку Артемівку, що була розташована недалеко від містечка Мерефи. В ній було поселено «волних людей черкас двадцать дворов бывшим харковським полковником Иваном Серкою и владел он полковник етою слободкою пахотной и непакотной козачей земле округи той слободы на 30 четвертей, а леса верстов три, а после того отдал он господин полковник Серко в приданое за дочерью»⁷⁰).

У харківського полковника Гр. Донця було село на р. Удах⁷¹). Йому також належала й слобода на річці Володажці⁷²) та слобідка Кременно-Комарівка, яку він заселив у 60-х роках XVII століття і збудував у ній млини і винницю⁷³).

За 6 верст від Мурафи село Микитівка, яке мало сто дворів, було власністю жителя Мурафи Микити Уманця⁷⁴).

В Охтирському повіті село Рясне або Давидове, яке складалося з 400 дворів, належало полковникові Миколі Матвієву⁷⁵).

На Слобідській Україні великими землевласниками, поряд з козацькою старшиною, стають монастирі. Ще в 1617 р. Савинова пустинь (яка була розташована за 12 верст вище впадіння Ізюма в Донець) володіла на Сіверському Дінці Чепелівський юртом, що тягнувся від Савинського перевозу до річки Чепеля, а в 1626 р. на «свечи и ладан» одержала Ізюмський юрт по річці Мокрому Ізюмцю біля сучасного Ізюма⁷⁶).

В 1626 р. церковному причтові Білогородського собору—протопопові, двом попам, дякам, пономарю і просвірниці належали юрти Мохначівський і Гниловський на річці Сіверському Дінцю, річки Мож, Комалша і озерце Сож⁷⁷).

Воронезький успенський монастир в 1629 р. мав ближні і дальні землі, йому належало ціле село Клементьево, де було організовано монастирське господарство⁷⁸).

⁷⁰) Вѣдомость о землях Мерефянскої сотни Харьковскаго полка в «Матеріалах для исторіи колонизаціи и быта...» Д. И. Багалея, т. I, с. 289—290.

⁷¹) Там же, с. 87.

⁷²) Смотренная книга городов Ахтырскаго полка 194 г. в кн. Н. Н. Оглоблина, Обзорение историко-географических материалов XVII в., и в начале XVIII вв., заключающихся в книгах разряднаго приказа, М. 1884, с. 69, с. 71.

⁷³) Д. Багалій, Історія Слобідської України, с. 200.

⁷⁴) Д. Багалей, Матеріали для исторіи колонизаціи и быта... т. I, с. 140.

⁷⁵) Д. Багалей Очерки из исторіи колонизаціи..., с. 502.

⁷⁶) Там же, с. 122.

⁷⁷) Н. Н. Миклашевский, К исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, ч. I, с. 107.

⁷⁸) И. Н. Миклашевский, К исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, ч. I, с. 134.

Монастир Борщевський, розташований у Воронежському повіті, в тому ж 1629 р. мав 450 четвертей землі, рибні ловлі, затони і інші вгіддя⁷⁹⁾.

В 1640 році цей же монастир, крім землі, володів по річках Дону і Голишівці різними вгіддями: будівельним лісом (хоронним), рибними ловлями с сінними покосами, що тягнулись аж до Форосанського рубежа⁸⁰⁾.

В другій половині XVII століття Святогорський монастир, що був розташований на березі річки Дінця, володів землями і різними угіддями з обох боків Дінця вгору до гирла річки Оскола і вниз майже до гирла річки Жеребця⁸¹⁾.

Цей монастир мав по річці Дінцю рибні ловлі і сіножаті, а вище монастиря через річку був перевіз на Торські озера, куди населення Слобожанщини ходило на соляні промисли.⁸²⁾

В 1654 р. монахи Лебединського монастиря, втікши з Польщі від унії, одержали за царським указом гору Охтир з навколишніми землями⁸³⁾.

Сумський успіський монастир, утворений полковником Герасимом Кондратьєвим в 1658 р., володів землями на річці Псел, на яких було поселено в 1672 р. 80 селянських дворів⁸⁴⁾. Сеняньський покровський монастир в 90-х роках XVII ст. володів землями, угіддями, рибними ловлями, сіножатями, трьома млинами і 100 селянськими дворами⁸⁵⁾.

Наведені факти говорять про швидкий ріст на Слобідській Україні великого феодального землеволодіння, про намагання козацької старшини і монастирів поновити систему експлуатації пригноблених мас у вигляді «послушенства», що існувало на Україні до визвольної війни 1648—1654 рр. При переселенні на нові місця козацька старшина намагалась перенести і зберегти форми суспільного устрою, що складався віками, і, спираючись на царський уряд, закріпити свої привілеї.

Класовий поділ населення Слобідської України певною мірою характеризують дані про соціальні групи переселенців міста Суджи, що наводяться в «Описании новопостроенного города Суджи»⁸⁶⁾.

79) Там же, с. 136.

80) Донские дела, СПб, 1913, кн. IV, с. 825.

81) Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, М. 1852, отд. I, с. 117.

82) Там же, с. 138.

83) Там же, с. 144.

84) Там же, с. 170.

85) Там же, с. 209.

86) Д. И. Багалей, Материалы для истории колонизации и быта, т. I, с. 50—53.

В перші роки її заселення сюди прийшли з Прилук, Ніжина, Конотопа, Ромен, Гадяча та інших міст.

Козаків	62 чол.
Їх дітей та родичів	63 чол.
<hr/>	
Всього чоловічої статі	125 чол.
Міщан	105 чол.
Їх дітей та родичів	114 чол.
<hr/>	
Всього	219 чол.
«Пашенних мужиков», тобто селян	533 чол.
Їх дітей та родичів	510 чол.
<hr/>	
Разом усіх	1387 чол.

Про класовий поділ населення міст Слобідської України деяке уявлення також дають статистичні дані Харківського перепису 1660 року⁸⁷⁾. За матеріалами перепису, в Харкові було 1357 полкових козаків, 605 міщан і 169 селян.

В Охтирці полкових козаків було 678, городових козаків 505, міщан і «пашенних мужиков» разом 583. В Острогоську: полкових козаків 511, городових козаків і «пашенних мужиков» — 800.

Основою на розборних книгах тих же років, В. Сторожев теж подає статистичні матеріали для характеристики соціального складу ряду інших міст Слобідської України⁸⁸⁾.

Наприклад, в Кам'яному в той час було: козаків 646, міщан 90, «пашенних людей» 54; в Недригайлові разом з селом Ольшанкою козаків було 489, міщан і «пашенних людей» разом 992; в Сумах козаків 1642, міщан 1060, «пашенних мужиков» 38; в Лебедині козаків 861, міщан 128, «пашенних мужиков» 224.

Козаки за своїми військовими обов'язками поділялись на дві групи: виборних козаків, або компанійців, та їх підпомічників.

Цей поділ остаточно оформився на початку XVIII ст. Компанійці повинні були самі нести військову службу, а підпомічники їм допомагали провіантом, грошима для купівлі коней, амуніції, рушниць, одяжі та на інші потреби⁸⁹⁾. Кожний компанієць мів мати підпомічників від 2 до 7, а полковники — навіть до 20 чоловік.

Ще більш залежною групою населення були селяни, які жили на землях власників—козацької старшини, шляхти, вищого духовенства і вважались їх підданими.

Наявність на Слобідській Україні підданих селян, або, як їх називали російські документи — «пашенних мужиков», на перший

⁸⁷⁾ В. Юркевич, Харківський перепис р. 1660, в Записках істор.-філол. відділу ВУАН, 1928, кн. XX, сс. 131—136.

⁸⁸⁾ В. Сторожев, К вопросу о колонизации Левобережной Украины, Киевская Старина, 1890, VI, сс. 544—549.

⁸⁹⁾ Д. И. Багалея, Материалы для истории колонизации и быта..., т. I, с. 201.

погляд здається дивною, бо кожний переселенець мав право приписатися в козаки і взяти на основі займанщини ділянку землі. Але козацьке звання вимагало військової служби і певних матеріальних витрат, а більшість переселенців — селян з центрального Лівобережжя та з Правобережної України, покинувши все своє майно і не маючи ні робочої худоби, ні реманенту, не могли стати самостійними господарями і змушені були йти в підданство до поміщиків, козацької старшини або монастирів. Про наявність серед переселенців людей, які не мали робочої худоби або мали її в недостатній кількості, говорять статистичні дані, що їх наводить в своїй праці Миклашевський. Із 443 родин переселенців, що прийшли в Охтирку, зовсім не мали робочої худоби 45 родин, а 128 мали тільки по одній робочій худобині. Подібне явище повторюється і серед острогозьких переселенців, серед яких 55 із 883 родин прийшли зовсім без робочої худоби і 276 — привели тільки по одній голові⁹⁰). Полковник Дзиковський привів з собою 15 коней, 4 воли, обозний Олексієв прийшов з 5 кіньми, 8 волами, 2 коровами⁹¹).

Про нестерпні утиски, що їх доводилось зазнавати селянству й нижчим шарам козацтва від козацької старшини, довідуємось із скарги сотників та козаків царю на охтирського полковника Івана Перехреста. Хоч ця скарга належить до 90-х років XVII ст., проте вона певною мірою може пролити світло на соціальні відносини 70-х років, які за цей час не набагато змінились. В згаданій скарзі наводилося цілих 25 статей про різні утиски і кривди.

В ній розповідалось, що полковник Іван Перехрест віддав село Півні у підданство своєму родичеві, який примушував селян працювати на себе і вдень і вночі.

Охтирському отаманові полковник Перехрест звелів брати на свою користь з населення Охтирки бочками горілку, мед, пиво, свічки, солод, м'ясо, хліб і всяку худобу.

В одного козака відібрав млина, комору та сіножать, а самого його невідомо за що бив мало не до смерті і скалчив так, що рани не загоювались цілі місяці. В іншого козака купив млина за 200 крб., а заплатив тільки 50 і забрав його садибу і сіножаті. У козаків містечка Борок пограбував поля, ліси і хутори⁹²).

Полковник Перехрест не був винятком, козацька старшина разом з духовенством протистояла рядовим козакам і селянству, як пануючий клас, який переніс систему насильства над пригнобленими масами з Правобережної і Лівобережної України. Рядові козаки змушені були працювати не тільки для військових потреб, але відбували різні повинності і на користь козацької старшини:

⁹⁰) Н. Миклашевский. К истории хозяйственного быта Московского государства М. 1894, ч. I, сс. 175—177.

⁹¹) Д. И. Багалей, Очерки..., с. 418.

⁹²) Д. И. Багалей, Материалы для истории колонизации и быта..., т. I, с. 167.

возили їй сіно, дрова, працювали погоничами. Селянство, оселившись на землях духовенства, шляхти і козацької старшини, почало відбувати «послушенство» своїм панам.

В чому конкретно виявлялось послушенство на Слобідській Україні в другій половині XVII ст. і які були його розміри, точно показати дуже трудно через відсутність матеріалів того часу. Частково розв'язати це питання можна тільки шляхом ретроспективного дослідження на підставі багатшого матеріалу пізніших років. Для цієї мети можна використати «Перепись слободских полков гвардии майора Хрушова в 1732 г.». За матеріалами цього перепису, в містечку Вовчому сотник Харківського полку Степан Петровський примушував своїх підданих працювати для нього по одному дню на тиждень: косити сіно, возити хліб і дрова та виконувати всяку господарську роботу⁹³).

В тому ж Харківському полку в селі «Руські Тишки» піддані підпрапорного Протасова працювали на нього по два дні на тиждень: орали землю, сіяли хліб, косили сіно, возили дрова, будували греблі⁹⁴).

Так само і таку ж кількість днів піддані села Липців Харківського полку працювали на своїх панів — осаула Авксентьева і підпрапорного Черняка⁹⁵).

В Охтирському полку в селі Микитівці, що належало вдові колишнього полковника Перехреста, піддані працювали на її користь по три дні на тиждень.

В експлуатації підданих селян не відставали від козацької старшини і монастирі, які володіли на Слобідській Україні великими земельними площами. Хорошівський жіночий монастир, заснований, на думку Філарета, коло 1665 р.⁹⁶), примушував селян відбувати «послушенство» по два дні на тиждень⁹⁷). В Аркадіївській пустині, в Троїцькій слобідці, піддані «прудят мельницю, косят сено в неділю по два дні да с мельниц собирается в год разного хлеба двадцять четвертей»⁹⁸). В селі Монастирському, яке належало охтирському Троїцькому монастирю, піддані відбували послушенство по 3 дні на тиждень⁹⁹). Правда, наведені дані стосуються пізніших часів, коли на Слобідській Україні відбулись значні зміни в бік посилення класового гніту. Проте, все ж вони дають змогу судити, якщо не про розміри послушенства, то принаймні про його зміст і форму і в другій половині XVII ст., бо ріст феодального землево-

⁹³) Д. И. Бага лей, Материалы для истории колонизации и быта..., т. I, с. 206.

⁹⁴) Там же, с. 206.

⁹⁵) Там же, с. 209.

⁹⁶) Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. I, с. 84.

⁹⁷) Д. И. Бага лей, Материалы для истории колонизации и быта..., т. I, с. 210.

⁹⁸) Там же, с. 213.

⁹⁹) Там же, с. 227.

лодіння козацької старшини та монастирів неминуче тягнув за собою і залежність дрібних виробників — рядових козаків і селян («пашенных мужиков»). І ця залежність виливалась у звичайні форми «послушенства» у вигляді косіння сіна, возіння дров, гатіння гребель і т. ін.

Класова боротьба на Слобідській Україні напередодні повстання Степана Разіна загострювалась ще й колоніальною політикою царського уряду.

Необмеженою владою на Слобідській Україні користувався білгородський воевода, який правив тут за царського намісника. У військових справах йому підлягали всі слобідські полки і він затверджував вибори полковників.

Крім того, в кожному полковому місті Слобідської України був місцевий воевода, якого уряд посилав з військом у нове місто, що заселялось переселенцями з України, щоб зразу ж підкорити їх своєму розпорядкові і утримати головні сторожові пости в своїх руках. Двоєвладдя — управління воевод і козацької старшини — було причиною незадоволення як з боку останньої, так і рядового козацтва, тим більше, що воеводи на Слобожанщині втручались на кожному кроці у внутрішнє життя населення, дошкуляючи йому своєю дріб'язковою опікою. Вони навіть заборонили без спеціального дозволу їздити в торговельних справах на Дон та промисли. По таких містах, як Харків, воеводи, ніби з метою попередити пожежі, пильнували, щоб жителі літом по хатах та по банях печей не топили, а для готування страви і печіння хліба будували б окремі печі, подали від приміщень.

З перших же років заселення Слобідської України воеводи намагаються накласти на місцеве населення повинності і оброки, які в більшості міст були введені вже в 60-х роках XVII ст., а в деяких містах і значно раніше. Царевоборисівці в 1658 р. цілим містом скаржились на воеводу Прокопа Коптева, який «чинит больше неправды и теснение и налоги, напрасно без вины бьет и мучит»¹⁰⁰).

В 1660 р. в чолобитній до царя харківці писали, що під'ячий «с'езжей избы» Терентій Талаїв брав з них мито при кожній купівлі і продажу: «котрий бедний в Харькове для своей бедности продает лошадь либо хатку для хлеба, и тим велют являться и приходить в приказ и записываться, да с той продажи от лошадей и от хатки пошлыны по гривне берет приказной избы подьячей Терентей Талаев твои государевы пошлыны».

В 1665 році харківці примушені були платити оброк з винних і пивних котлів¹⁰¹).

На утиски воевод скаржились також і острогозькі козаки, які в 1668 р. писали царю, що воевода чинить перешкоди для шинку-

¹⁰⁰) Д. И. Багалея, Материалы для истории колонизации и быта..., т. I, с. 34.

¹⁰¹) Д. И. Багалея, и Д. Миллер, История города Харькова за 250 лет его существования, X. 1905, с. 256.

вання і торгівлі, бере з населення великі хабарі та ще й примушує слобожан працювати на нього своїми кіньми та волами.

Царський уряд наклав свою руку і на торських промисловців. Переїжджаючи через місто, вони змушені були платити «мостові», «перевізні» та, крім того, і в самому Торі було заведено митницю з приказним відкупником і «верными головами», які брали мито за промисли¹⁰²⁾. Соляні промисли царський уряд намагався прибрати до своїх рук. Ще в 1664 р., в березні місяці, на річці Торці були збудовані соляні варниці на сто казанів і сковорід. На цих варницях працювали «служилые люди», козаки і «рабочные люди».

В червні місяці на соляні Торські промисли було надіслано «стрельцов 88 человек да работников 215 человек, да целовальников 15 человек — всего 318 человек»¹⁰³⁾.

На державних варницях в 1665 р. було виварено солі коло 5158 пудів¹⁰⁴⁾. Через рік виварено й привезено в Білгород 7311 пудів солі¹⁰⁵⁾.

Населення міст і слобід, приписане до Торських державних заводів, мусило відбувати тяжку повинність — перевозити сіль своїми підводами з Тора в Білгород. В 1666 році тільки один Чугуїв був зобов'язаний вислати на Торські озера 94 чоловіка з підводами¹⁰⁶⁾.

Населення Слобідської України, живучи в постійній тривозі за своє життя, якому загрожували татари, особливо болісно реагувало на утиски царських воевод і чиновників. Боротьба слобідських козаків і селян проти колоніального гніту царського уряду в різні часи набирала різних форм.

В результаті пасивного опору проти збирання податків та оброків за слобідськими полками в кінці 60-х років XVII ст. скупчилось багато недоїмок:

за Харківським полком	2225 крб.,	50 коп.;
за Острогозьким	« 1619 крб.,	8 алтин, 2 деньги;
за Сумським	« 6091 крб.,	
за Охтирським	« 2141 крб.,	3 алтини ¹⁰⁷⁾ .

Повстання Брюховецького в 1668 р., в яке частково включилась і Слобідська Україна, примусило царський уряд піти на деякі поступки для заспокоєння населення. З цією метою в 1669 році три полки — Сумський, Охтирський, Харківський¹⁰⁸⁾, а в 1670 році і Острогозький дістали жалувані грамоти, якими знімались чинші

¹⁰²⁾ Д. И. Багалей, Материалы для истор. колод. и быта, т. I, с. 156.

¹⁰³⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, № 998, арк. 122.

¹⁰⁴⁾ ГАФКЭ, № 6, с. 70.

¹⁰⁵⁾ Там же.

¹⁰⁶⁾ Харьковский Архив Древних Актов, Ф. Чугуевская приказная изба, с. 33, докум. 10.

¹⁰⁷⁾ Багалей, Очерки из истории колонизации, с. 449.

¹⁰⁸⁾ Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, М. 1857, отд. II, с. 49.

з винниць, броварень та шинків¹⁰⁹). Проте, ці запізнiлі заходи уже не могли внести заспокоєння, бо колонiальна полiтика царського уряду викликала загальне обурення, яке пiд впливом боротьби російського селянства i наближення загонiв Степана Разiна переростало в повстання, що захопило бiльшiсть мiст Слобiдської України.

2. Походи загонiв Степана Разiна на Дон i Слобiдську Україну

Весна i осiнь 1670 року були порою найбiльшого розмаху селянського повстання пiд проводом Степана Разiна.

Вiйна з Польщею, розгром Переяславського повстання 1666 року, Андрусiвський договiр про перемир'я 1667 року, початок повстання Степана Разiна, — всi цi подiї посилили приплив утiкачiв з України на Запорозжя i Дон. До боротьби пiд прапор Разiна стають донські козаки, російське i українське селянство, селянство пригноблених народiв Поволжя — мордва, марiйцi, татари. Вiйсько Разiна безперервно поповнювалося втiкачами з козацьких станиць Дону, з далеких сiл Росiї i України.

Коли весною 1670 р. Степан Разiн з своїм семитисячним загонном вирушив з Дону на Волгу, то вслiд за ним, збираючись групами, йшли козаки Дону i Хопра, щоб стати в ряди його вiйська.

Пiп Иван з Лискова, Нижегородського повіту, який довго перебував на Дону, розповiдав: «...после де ево Стенки казаки собрався человек по сту и болши, пошли к нему ж Стенки на Волгу не одиножды. Да они ж де поп Иван с товарищи видели с реки Хапра: казаки человек по десяти, двадцати и по тридцати, и по сту пошли к нему ж вору к Стенке Разину на Волгу не по один день. А рекою де Доном вниз черкасы в малых лотках идут беспристани»¹¹⁰).

На з'єднання з Степаном Разiним для боротьби проти феодално-крiпосницького гнiту йшло українське i російське селянство. Вiд утискiв козацької старшини i царських воевод тiкало також козацтво Слобiдської України.

В травнi мiсяцi, за повiдомленням воронезького воеводи, пливли в човнах з Воронежа i Коротояка вниз по Дону «русские люди черкасы человек со ста»¹¹¹).

¹⁰⁹) Топографическое описание Харьковского наместничества, с. 15; Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, с. 318.

Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении. Составил В. В. Туров, Харьков, 1884, с. 470.

Грамоти наводяться також у таких матерiалах:

Сумському полку — Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. III, с. 33—34; Харківському — Полное Собрание Законов, т. I, № 449; Охтирському — Филарет, Историко-статистическое описание Харьк. епархии, III, с. 33—34; Острозькому — П. Головинский, Слободские козацки полки, с. 89—91.

¹¹⁰) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 208.

¹¹¹) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 43.

В липні місяці новопризначений воронезький воевода Борис Бухвостов одержав відомості, що в Царици «к нему — де Стенки... прибывают черкасы беспристаны»¹¹²). Московський стрілець Остап Мойсеев доносить Бухвостову, що сам був очевидцем, як «рекою Доном плывут на Низ в мелких судах черкасы человек со ста»¹¹³).

Про це же свідчили і чебоксарці — «посадские торговые люди» — Іван Колокольников, Федір Халтурін, Петро Кисильов і інші. «А как де они Ивашка с товарищи ехали к Танбову мимо донских и хоперских городков и с ними де встречались Доном и Хопром идут в лотках небольшие люди, порознь человека по два, и по три, и по четыре, и по пяти, и по шти в лотке русские люди и черкасы. А идут де на Царицын к тому же Стенке Разину с товарищи»¹¹⁴).

Про велику кількість українців у пішому і кінному війську Разіна розповідали також і воронезькі «работные люди», що працювали на Волзі гребцями¹¹⁵).

В той час, коли Степан Разін з своїми загонами просувався вниз по Волзі, коли йому здавалося місто за містом, — царський уряд вживає ряд заходів, щоб перетяти шлях на Дон і Волгу втікачам і позбавити Дон хліба та інших харчових припасів, що ввозились туди з «украинных» місцевостей Росії і Слобідської України, і недостача яких дуже гостро відчувалася на Дону.

Царський уряд розіслав грамоти, в яких наказував на кордонах між Доном, Слобідською Україною і «украинными» російськими містами поставити застави і не пропускати хлібних запасів на Дон і Волгу «покаместо Стенкина воровства Дон очиститца».

Порушників цього розпорядження, всіх, хто посміє перевозити запаси на Дон, — цар наказує воеводам «казнить смертию безовсякие пощады»¹¹⁶).

Ще 5 червня 1670 р. коротяцький воевода Федот Виндовський повідомляє царя про утворені міцні застави на всіх шляхах і переправах від міста Коротояка вгору до Дону до Баршевого монастиря в Воронезькому повіті та вгору по річці Тиха Сосна до Острогоських фортець¹¹⁷).

За повідомленням Федота Виндовського, ці застави мали призначення, «чтоб в тех местах коротоячения и урывчения и иных городов никакие люди теми месты на Дон сухим и воденым путем не проехали против... государева указу»¹¹⁸). Одночасно Виндовський надіслав грамоти на Урив голові Данилові Сафонову, в яких вказува-

¹¹²) ГАФКЭ, там же, арк. 112.

¹¹³) ГАФКЭ, там же, арк. 112.

¹¹⁴) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 694, арк. 78.

¹¹⁵) Второв и Александров-Дольник, Воронежские акты, т. I, с. 68. Воронеж, 1851, кн. I.

¹¹⁶) М. де-Пуле, Материалы для истории Воронежской и соседних губерний (Акты орловские), Воронеж, 1861, кн. I с. 336.

¹¹⁷) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 678, арк. 216.

¹¹⁸) ГАФКЭ, там же.

лося, «чтоб в урывском остроге он наказ учинил крепкой под смертною казнью, чтоб они на Дон ни с какими хлебными запасы и с естными товарами не ходили и под Урывском острогом в городе Избышной Поляне заставы поставили крепкие ж»¹¹⁹).

Те саме зробив і воронезький воевода Борис Бухвостов. Він суворо заборонив «государевым ратным и жилиецким всяких чинов людем» вести з Доном торгівлю будь-якими товарами, особливо хлібом та іншими харчовими припасами. Про це ж зокрема він писав головам містечок Костенського і Орлова. З наказу Бухвостова були утворені міцні застави з служилих людей на козачому шляху, на Форосані, біля Баршевого монастиря, в гирлі р. Воронежа, в Ногайському степу, в селі Усмані на мосту¹²⁰).

Кінець червня 1670 р. відзначився новими успіхами військ Степана Разіна: 24 червня майже без бою здалося повстанцям місто Астрахань.

Захоплення Астрахані — адміністративного центру Нижнього Поволжя—міста, яке мало велике торговельне значення,—надало повстанню широкого розмаху і слава про Степана Разіна, як талановитого керівника повсталих гноблених мас, далеко рознеслась по Росії й Україні.

У великій тривозі 12 липня 1670 р. цар Олексій Михайлович шле грамоти Білгородському воеводі Григорію Ромодановському, Тамбовському воеводі Якову Хитрову та іншим воеводам «Белгородской черты», в яких наказує домогтися під страхом смертної кари, щоб «...ни с которых городов и из уездов на Дон и на Волгу к воровским казакам к Стенке Разину с товарищи никакие люди ни с чем не приходили и не проезжали»¹²¹). В цих грамотах цар велить усіх, хто прибуде до застав для переїзду на Дон і Волгу, ловити, приводити до воевод на розпит: «для чего они в те места идут и едут и осматривать у них писем и рухляди и переписывать и причинных к воровству людей спрашивать с большим пристрастием»¹²²). Царський уряд боявся також, щоб із Дону і Волги в Росію й на Україну не пройшли під виглядом купців посланці від Степана Разіна з «прелестными» листами. Тому він наказує боярину Ромодановському і воеводам затримувати також усіх тих людей, які йдуть до фортець і застав з Дону або Волги, допитувати їх про «воровских казаков» та шукати у них «воровских писем и всякие рухляди воровские». А коли у кого буде знайдено «воровские письма или какая рухлядь», цар велить цих людей катувати нещадно, «и будет они в распросех и с пыток учнут говорить, что они с воровскими каза-

119) ГАФКЭ, там же.

120) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 99.

121) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 69.

122) ГАФКЭ, там же, в документі — «и причинных людей спрашивать к воровству с большим пристрастием».

ками для воровства были по своей воле, и таких воров велети вешать»¹²³⁾.

Утворення застав відрізувало шлях утікачам з Росії і України на Дон і прирікало козацькі низи на голодування. Одначе, цей захід зачіпав найменшою мірою козацьку старшину Дону, бо царський уряд не позбавляв, як це відзначалося в історичній літературі, можливості «добрих» козаків проїжджати для промислів у російські міста, вимагаючи від них тільки одного — мати при собі проїзні грамоти від донського військового отамана.

Основне ядро разінських військ становило «голутвенное» козацтво верхніх городків Дона, яке з великим обуренням сприймало звістки про голод на Дону і найближчим завданням ставило перед собою «очистить на р. Дону заставы, чтоб де к ним р. Доном запасы ходили по прежнему»¹²⁴⁾.

29 липня 1670 року Степан Разін, залишивши в Астрахані Василя Уса, прибув з своїми загонами до Царицина. Перед повстанцями виникло питання, яким шляхом іти в центр Росії, на Москву. Московські стрільці з війська Лопатіна, розгромленого вщент Степаном Разіним, — Григорій Свешніков, Федір Сафонов, Степан Портной, Аліфонтії Філіпов, розповідали: «Да как де он Стенка пришел из Астрахани на Царицын и у него де Стенки на Царицыне были круги многие, а в кругу де он Стенка воровским казакам говорил: куда де им в Русь итить лутче, Волгою или рекою Доном? И ему де Стенке воровские казаки в кругу говорили: итить де им рекою Доном на Русь и на украинные города немочно, потому что де Дон река коренная и как де запустошит украинные города, которые к Дону блиско и у них де на Дону запасов не будет».

Перше заперечення проти походу через Дон відбиває локальну обмеженість донської козацької голоти — вчорашніх селян, які неспроможні були піднятися до розуміння інтересів загальної боротьби проти кріпосного гніту, а на перший план висували інтереси свого району.

Друге заперечення виходило з перспектив розвитку боротьби в «украинных» містах. Частина донських козаків підкреслювала, що йти через міста Дону і Хопра небезпечно — там багато військ, дворян, дітей боярських, з боку яких доведеться зустріти великий опір. Йти через степи, при нестачі продовольчих запасів і возів, їм здавалось теж небезпечним. «А степью де им в Русь итить тож немочно, потому, что им степью идучи есть нечево и запасов весть им не на чем»¹²⁵⁾.

Виходячи з таких міркувань, на козацькому «крузі» вирішили: основній частині війська йти вгору по Волзі, а окремим загонам

¹²³⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 370.

¹²⁴⁾ ГАФКЭ, там же, арк. 277.

¹²⁵⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 277.

йти на Дон, щоб збирати нові сили, ліквідувати застави, підняти на повстання населення Слобідської України.

В перших числах серпня кілька загонів козацького війська вирушило на Дон і Слобідську Україну. На чолі одного із загонів стояв отаман Федір Шадра.

Повстанець Іванов в розрядному приказі розповідав: «А из Паншина городка вор Стенка приказал им итить Доном в государевы украинные города и к Москве... Да приказывал де он вор Стенка Федке Шадре с товарищи и с ними послал воровские письма, чтоб пришед на Украину, и к Москве людей взбунтовать»¹²⁶).

7 серпня 1670 року друга частина козаків також пішла з Царицина на Дон: їх шість верст у степ проводжав Степан Разін. В степу відбувся круг, де було обрано нового отамана Якова Гаврилова. На чолі з ним козаки в кількості 2000 чоловік з десятима гарматами і сорока тисячами «денежной казны» пішли далі на Дон в Паншин. Сам Степан Разін цього ж числа вирушив з Царицина з 8000 козаків і поплив рікою Волгою вгору до Саратова¹²⁷).

В цей же час рушив із своїм загonom на Дон і брат Степана Разіна — Фрол.

Орловець Максим Зубков розповідав, що, перебуваючи в торговельних справах на Волзі, він був очевидцем того, що коли Степан Разін з Царицина піднявся вгору Волгою, то його брат Фрол Разін з загonom «тысячи з полтрети (2½ тисячі — К. С.) человек» перейшли на Дон в козацький городок Паншин, а з Паншина піднялися вгору Доном¹²⁸).

Просування отамана Якова Гаврилова і Фрола Разіна з їхніми козаками до Черкаська викликає серед населення верхнього Дону заворушення і співчуття до повстанців. Воеводи одержували три-вожні вісті, що «воровские казаки собираютца великим собранием для походу вверх по Дону».

Степан Разін і його отамани заздалегідь знали про настрої населення Слобідської України. Із матеріалів допиту у розрядному приказі курского попа Микифора Колеснікова довідуємося, що ще перед походом в Астрахань «Стенка Разин под Царицыным готовил суды и ждал к себе с черкаских городков на помощь многих черкас с полковником с Серком»¹²⁹). Ряд інших документів говорить про зв'язки Степана Разіна з козацькою старшиною не тільки Слобідської України, а також Правобережної і Лівобережної України.

З аналізу цих фактів для нас стане зрозумілим, чому, навіть ви-

¹²⁶) ГАФКЭ, там же, арк. 397.

¹²⁷) ГАФКЭ, там же, арк. 315—316; Собрание государственных грамот и договоров, т. IV, с. 255.

¹²⁸) Изд. М. де-Пуле, Материалы для истории Воронежской и соседних губерний, Воронеж, 1861, кн. I, с. 338 (Акты Орловские).

¹²⁹) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 133.

бравши основним плацдармом для розгортання боротьби Волгу, разінці намагаються перетворити в одно з вогнищ повстання також і Слобідську Україну.

Степовий шлях в Московську державу скоро заповнився загонами отамана Микифора Чертенка, шлях на Слобідську Україну загонами Фрола Разіна і Олексія Григоровича Хромого, якого прозивали Лескою Черкашеніним.

Коротояцький воевода Ознобишин в своїй відписці царю від 3 вересня наводить ряд цікавих фактів, які дають певне уявлення про просування загонів на Дон. Він, зі слів Дементія Скороварова, боярського сина, який ходив на Дон для рибного промислу, повідомляє, що козаки йдуть «с Волги тисячи з две, а с ними де 6 пушек; а пошли де те воровские казаки вниз рекою Доном в Кагальник. А с Волги де перешел на Дон Стенки Разина брат Фролко, а велел де вор Стенка Разин брату своему Фролку с войском збиратца в Кагальнику»¹³⁰). Разом з Фролом Разіним з Волги на Дон перейшли з своїми загонами отамани Фрол Мінаєв та Яків Гаврилов. Крім цього, за повідомленням того ж воеводи Ознобишина, в напрямі до Кагальника йшли «из верхних де городков воровские казаки, которые с ворм Стенкою были». Всі вони збирались в Кагальнику для походу на Слобідську Україну «к Коротояку и к Острогожскому конми и в судах»¹³¹).

Через чотири дні, тобто 7 вересня, Ознобишин писав царю, що у верхніх донських городках в гирлі річки Хопра не припиняється збір козаків для походу на Коротояк, Острогозьк і Воронеж — все з тією ж метою захопити продовольчі запаси¹³²) і підняти повстання на Слобідській Україні.

3. Козацько-селянське повстання на Слобідській Україні в зв'язку з повстанням Степана Разіна

Першим на Слобідській Україні повстало населення міста Острогозька на чолі з полковником Дзиковським. Із документів довідуємось, що 9 вересня 1670 р. вночі з кримської сторони прийшов до Острогозька загін козаків-разінців, за одними відомостями — з 23 або 30 чоловік, а за іншими — 100 чоловік. Загін був пропущений до міста з наказу полковника Дзиковського через таємні ворота¹³³).

Дзиковський, як відомо, ще задовго до приходу разінців в Острогозьк підтримував з ними зв'язки. Весною 1670 р. він посилав Степану Разіну на Дон продовольчі запаси, вино і мед.

Не тільки у рядових козаків і селян, а й у козацької старшини Гетьманщини і Слобідської України були свої розрахунки з цар-

¹³⁰) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 286—287.

¹³¹) ГАФКЭ, там же, 287.

¹³²) ГАФКЭ, там же, арк. 318—319.

¹³³) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 70.

ськими воеводами, по суті царськими намісниками, які намагалися з року в рік посилювати на місцях свою владу і обмежити політичну роль козацької старшини. Тому стає зрозумілою і закономірною участь частини козацької старшини Слобожанщини в повстанні Степана Разіна.

Проти колоніальної політики царського уряду почали боротьбу не тільки пригноблені маси Слобідської України, а й частина козацької старшини на чолі з полковником Дзиковським.

Загін, який підійшов до Острогозька, очевидно, був авангардом війська разінців, яке йшло під керівництвом Федора Шадри на міста Слобідської України¹³⁴).

Козаки передового загону Антип Стеблов, Андрій Іванов, Микита Леонтьєв розповідали, що з козацького міста Вешок пішло їх двадцять три чоловіки. Прибувши на Слобідську Україну до Острогозька, вони увійшли в слободу Івана Дзиковського і послали селянина Івана Козачка повідомити про свій прихід Дзиковського. Козаки передового загону, очевидно, виконували завдання розвідників, а для боротьби з воеводами і «приказними» вони повинні були дочекатися більшої кількості війська із козачих донських «городков»¹³⁵).

Але острогозький полковник, сподіваючись на підтримку місцевого населення, звелів їм приїхати в місто.

Увійшовши в місто, разінці вбили приказного Івана Горелкова і зв'язали воеводу Мезенцева і митних відкупщиків. Потім за козацьким звичаєм вони зібрали круг, на якому був присутній також і острогозький полковник, який прислав з своєї слободи в місто для разінців бочку вина та віз хліба¹³⁶). На крузі вирішили воеводу Мезенцева вбити, а майно його конфіскувати. Скоро найцінніші речі Мезенцева були складені в комору («подклеть»), на якій Дзиковський наклав свою полковницьку печатку. Після цього зібрали ще ширший круг і на ньому зачитали лист Степана Разіна такого змісту: «Грамота от Степана Тимофеевича от Разина. Пишет Вам Степан Тимофеевич всей черни. Кто хочет богу да государю послужить, да и великому войску, да и Степану Тимофеевичу, и я выслал казаков, и вам бы за одно изменников вывадить и мирских кравапивцов вывадить. И мои казаки, како промысль станут чинить и вам бы итить к ним в совет, и кабальные и апальные шли бы в полк к моим казакам»¹³⁷).

На заклик повстанців відгукнулися в першу чергу бідніші верстви населення Острогозька. Поручик Лебедев, зі слів очевидця диякона Микити Васильєва, розповідав: «Острогожские де жители по-

¹³⁴) ГАРФКЭ, Белгородский стол. № 692, арк. 397—398.

¹³⁵) ГАРФКЭ, Белгородский стол. № 687, арк. 61.

¹³⁶) ГАРФКЭ, Белгородский стол. № 687, арк. 602.

¹³⁷) Там же, № 687, арк. 74—76; Крестьянство и националы в революционном движении 1666—1671 гг., Ленинград, 1931, (Центрармив), с. 309.

устрашилися того слышать, выскоча де из них острогожской стрелец. Федька Наугольный и с ним «гулящие» люди¹³⁸⁾ с 50 человек и говорили, что они к ним итить рады да и пошли. И воровские де казаки учинили того стрельца сотником и пошли побрав воеводские знамена к Ольшанску... город де Острогожской принял полковник Иван Дзиковской; и по городу ставил свои черкаские караулы»¹³⁹⁾.

Як відомо, крім козаків, батраків і «гулящих» людей, активну участь у повстанні на Слобідській Україні брали також робітники Торських заводів.

Щоб розширити територію повстання, на крузі було вирішено йти походом на Ольшанськ. З цією метою Іван Дзиковський виділив загін козацького війська з 400 козаків Острогозького полку на чолі з полковим піддячим Марком Жуковцевим і сотниками Василем Григоровим, Яковом Чекмезом та обозним Микитою Волнянкою¹⁴⁰⁾. 10 вересня 1670 р. загін, що складався з донських козаків-разінців і повсталого населення Острогозька, прибув до Ольшанська.

Коротояцький воевода в своїй одписці царю констатує прихильність і підтримку ольшанцями повстанського загону: «А Ольшанцы де... с ними не бились, а воеводские животы разграбили. Да они же де, государь, воровские казаки с черкасы в Ольшанску взяли твоей государевой казны зелья бочку да пушку и отвезли в Острогожской с собой. А с Острогожского де те воровские казаки хотели итить к Коротояку»¹⁴¹⁾. Ольшанського воеводу Беклемішева повстанці скинули з башти й убили на смерть. Розправилися вони також і з «начальными» військовими людьми.

Іван Дзиковський, щоб виграти час, давав воеводам сусідніх міст неправдиві відомості про хід повстання і про кількість разінських військ у Острогозьку та Ольшанську.

Коротояцький воевода скаржився царю, що Дзиковський, свідомо перебільшуючи сили ворога, повідомляв, що повсталі козаки йдуть по обидві сторони ріки Дона з багатьма людьми¹⁴²⁾.

Але воевод лякали не самі разінські загоны: вони добре розуміли, що сила разінських загонів в їх зв'язках з масами, в співчутті до них місцевого населення — і це для воевод було найстрашнішим.

Станичники, послані Коротояцьким воеводою для розвідування, доносили йому: «грацкие де люди с теми воровскими казаками не б'ютца, а воевод выдают»¹⁴³⁾.

Михайло Ознобищин і Борис Бухвостов—воеводи Коротояка й Воронежа, міст найближчих до Острогозька, — охоплені тривогою, писали царю, що з дня на день можна чекати повстанців під стінами

¹³⁸⁾ Гулящими людьми, протилежно до служилих, звали людей, що займались промислами, торгівлею і ремеслом.

¹³⁹⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 354—355.

¹⁴⁰⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 71—72; № 692, арк. 421.

¹⁴¹⁾ Там же, № 692, арк. 330—331.

¹⁴²⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 309.

¹⁴³⁾ Там же, арк. 334.

Коротояка й Воронежа. Сподіваючись в трудно для себе хвилину одержати допомогу з центру, воевода Ознобишин найдетальніше інформує царський уряд про розмах повстання на Слобідській Україні, посилаючи в Москву через спеціальних посланців по дві-три одписки на день.

Звістка про повстання в Острогозьку й Ольшанську швидко докотилась і до інших місцевостей, викликаючи серед поміщиків, воевод, приказних, вищого духовенства, частини козацької старшини розгубленість і страх. Очевидці розповідали, що воевода міста Романова (поблизу міста Липецька) Семен Федоров, одержавши вісті про повстання, «б'єт в сполошной колокол беспрестанно». Між тим козаки, повернувшись з Ольшанська в Острогозк, знову зібрали круг, щоб вирішити, куди йти далі. В крузі брав участь і Іван Дзиковский: «он де, Иван, выходил к воровским казакам в круг и похвалял их службу». На крузі домовились йти на Коротояк вночі 11 вересня.

Але наказний полковник Герасим Карабут і протопоп Троїцького собору Андрій з групою козацьких старшин, вищого духовенства і російських поміщиків вчинили змову і, утримавши в своїх руках частину воеводського гарнізону, зенацька напали на повстанців і захопили Івана Дзиковського та його помічників — обозного, сотників і разінського отамана з частиною козаків, а решта їх втекла за річку Сосну в Кримську сторону¹⁴⁴).

«А которые казаки под Ольшанск с теми воровскими казаками ходили, —повідомляє царя Михайло Ознобишин, —и тех людей полковника Івана Дзиковського й сотників, велел он Герасим Карабут з градцкими людьми посадить за короул»¹⁴⁵). Івана Дзиковського зв'язали і посадили до в'язниці разом з його прихильниками. Дружина Дзиковського Явдоха¹⁴⁶) послала острогозького коваля на Дон до разінців і просила їх прийти найшвидше, щоб урятувати острогозьких повстанців. Але посланець з листом полковниці потрапив до рук царських ратних людей, так і не доставившись на Дон.

Ці події говорять про гостру класову боротьбу, яка точилася в містах Слобідської України. Частина козацької старшини, вище духовенство, торгівці і російські поміщики вели боротьбу проти «черні», яка, активно включившись у повстання, виступила не тільки проти царських воевод, а й загрожувала інтересам пануючого класу України. Група козацької старшини і духовенства на чолі з колишнім наказним полковником Герасимом Карабутом, троїцьким протопопом Андрієм, Феоктистом Тороторіним (за деякими даними — російським поміщи-

¹⁴⁴) Белгородский стол, № 692, арк. 309.

¹⁴⁵) Там же, арк. 309—310.

¹⁴⁶) Ім'я дружини Дзиковського називає Багалій в своїх «Очерках из истории колонизации», с. 418. Про її листування з донськими козаками є матеріали в Додолнениях к Актам историческим, СПб, 1857, т. VI, № 12, с. 61, і в Н. Костомарова «Исторические монографии и исследования», СПб, 1903, т. II, с. 480.

ком) та боярськими людьми — створили керівну групу для розгрому повстання в місті Острогозьку¹⁴⁷). Ця група з перших днів розгорнула кипучу діяльність — царю надсилає чолобитну з клятвою у вірності — і 14.IX 1670 р. звертається до Коротояцького воеводи з проханням негайно прибути з військовою силою для розправи з повстанцями. Коротояцький воевода не примусив себе довго просити і на другий день прибув до Острогозька чинити суд і розправу. Йому на допомогу Воронежський воевода надіслав військо в складі 300 воронезьких козаків і 100 «копейщиків» під начальством ротмістра Станіслава Рикальського¹⁴⁸).

Відомості про хід повстання на Слобідській Україні царський уряд одержував при тодішніх умовах зв'язку з деяким запізненням. І через те цар Олексій Михайлович, не знаючи про придушення повстання в Острогозьку, стривожений чутками про приближення до Воронежа і Коротояка повстанських загонів, 15 вересня 1670 р. посилає білгородському воеводі Григорію Ромодановському грамоту з наказом виступати з ратними людьми Севського та Білгородського полків на Острогозьк і Воронеж «...с большим поспешеньем... чтоб над теми воровскими казаками промысл учинить и Острогжской от тех воров очистить и наши государевы украинные города от разорения уберечь»¹⁴⁹). Цар велить навіть за найменші провини нещадно карати «на страх многим людям». Але, закликаючи до жорстокої розправи з повстанцями, цар рекомендує Ромодановському не відмовлятися і від морального впливу на маси: «А грацким бы служилым и жилецким всяких чинов людем во всех городех ты, боярин наш и воевода, велел говорить, чтоб они, памятуя господа бога и наше государево крестное целование, нам бы великому государю служили и ни к какому воровству не приставали и воровских донских казаков к себе не принимали и никаким их воровским затейным писмам не верили»¹⁵⁰).

Одержавши додаткові відомості про повстання в Ольшанську, цар 17 вересня посилає Ромодановському нову грамоту з наказом негайно йти з військом на Ольшанськ і Острогозьк. Лютою ненавистю до повстанців віє од кожного рядка грамоти «тишайшого» царя. Людей, які брали участь у повстанні, він наказував Ромодановському «пытать накрепко и огнем жечь, а которые в том воровстве по сыску объявятся пушие заводчики и тех всех... велети казнити смертию»¹⁵¹). Найактивніші учасники боротьби проти повстання були царем щедро нагороджені. Звертаючись до них, цар писав: «И мы великий государь, наше царское величество, за то вас, тебя протопопа и священников и всех служилых и жилецких людей жалуем,

¹⁴⁷) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 389.

¹⁴⁸) Там же, № 692, арк. 425—426.

¹⁴⁹) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 692, арк. 323—324.

¹⁵⁰) Там же, арк. 360—361.

¹⁵¹) Там же, № 692, арк. 358—359.

милостиво похваляем... за вашу службу, велели вам дать нашего государевого жалования — тебе протопопу, сукна кармазинового доброго пять аршин, пару соболей добрых; священником всем по портищу сукна полукармазинового, по паре соболей и вам. Гарасиму и Феоктисту по портищу сукна кармазинового да по паре соболей добрых»¹⁵²). Гарасим Карабут крім сукна кармазинового одержав ще й призначення острогозьким полковником¹⁵³).

По чолобитній острогозької козацької старшини і з наказу царя воронезький воевода Бухвостов прибув до Острогозька допитувати повстанців.

Ходом допиту цар цікавився особисто. Коли для нього стала зрозумілою роль керівної повстанської групи, то він в грамоті до білгородського воеводи Ромодановського велить Івана Дзиковського і його порадників, «которые воровских казаков з Дону к себе приняли и, соединясь с ними, в Острогжску и в Ольшанску воевод и градских жителей побили, а иных в воду пометали и дома их пограбили, за то их воровство и за измену казнить смертию, хто какие казни по своим воровским винам доведутца»¹⁵⁴).

Найактивнішим повстанцям цар наказує перед смертю «обсечь руки по локоть, а ноги по колена», а потім повісити.

Щоб залакати місцеве населення, цар рекомендує Ромодановському в Острогозьку по обох боках річки Тихої Сосни повісити чоловік десять разінців, відрубавши їм перед смертю руки і ноги.

Таку ж кару він велить учинити над козаками-разінцями в Ольшанську і в інших місцях.

Цар вважав, що тільки такими заходами вдасться запобігти, «чтоб... то дело впредь не множилось и в тех и в иных городех таких же воров и с воровскими с донскими казаками советников в страх привесть и от такого их воровства унять»¹⁵⁵).

Такої лютої кари керівній групі Острогозького повстання не довелося спізнати тільки тому, що Ромодановський, ще до одержання царської грамоти, на свій розсуд, зважаючи на тривожний стан Слобідської України, засудив їх до страти без катування. 29 вересня 1670 р. полковник Іван Дзиковський, писар Марко Жуковцев, сотники Яків Чекмез та Василь Григор'єв, обозний Микита Волнянка «кажнены смертию... на площади разстрелены из мушкетов»¹⁵⁶).

З наказу царя було також скарано на смерть дружину полковника Дзиковського.

22 жовтня воевода Ромодановський звелів зібрати населення всього міста Острогозька «всяких чинов людем, изменника Ивашко-

¹⁵²) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк 98—100.

¹⁵³) Полное собрание законов, т. I, с. 851, Дополнение к Актам Историческим, т. VI, № 12, с. 59—61.

¹⁵⁴) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 117—118.

¹⁵⁵) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 119—120.

¹⁵⁶) Там же, № 670, арк. 50—51.

ва жену Дзиковського, сказав ей ту ее вину при всех градских людех казнить смертию и отсець голова»¹⁵⁷⁾.

Все майно Дзиковського було конфісковано, а діти його — Богдан, Микола, Марія та Гафійка і племінниця Марія були заслані довічно на Сибір¹⁵⁸⁾. Найстаршому синові Дзиковського — Богданові було тоді не більше 17 років.

Така ж доля спіткала жінок та дітей і інших представників острогозької старшини, яка брала керівну участь у повстанні. Всі вони були вислані в далекі міста Сибіру. Рядовим повстанцям, козакам і міській бідноті після жорстоких катувань відрубали руки і ноги, вшали на шибеницях навколо міста і на березі річки Тихої Сосни.

Але не встиг царський уряд розправитися з повстанцями в Острогозьку, як повстання спалахнуло в інших містах Слобідської України.

«Посадский человек», воронежець Наум Савостьянов на допиті, 30 вересня розповідав, що він був на Дону в Черкаському городку для рибного промислу. Коли він повертався додому річкою Доном, вище села Колибельки догнали його разінці на чолі з Фролом Разіним, і він їхав разом з ними до гирла річки Іскорця. «А с того урочища отпустили ево Наумку на Воронеж, а те де воровские казаки пошли вверх рекою Доном. А сказывали ему, Наумке, что идут они для воровства к Коротояку и к Воронежу и под иные наши государевы украинные города побивать бояр наших и воевод и приказных людей»¹⁵⁹⁾.

26 вересня 1670 р. про наближення разінських загонів до Коротояка писав царю і воевода Ознобишин.

Він повідомляв що повз заставу в гирлі річки Іскорця, вгору річкою Доном, в напрямі до Коротояка пройшли разінські загопи на великих стругах і малих човнах, а всього їх не менше трьох тисяч¹⁶⁰⁾.

27 вересня загін Ф. Разіна обложив Коротояк¹⁶¹⁾. Коло 2 години дня казаки пристали до берега стругами і бударами біля коротояцького земляного валу, в деяких місцях в лісі та в водяних затоках. Висадившись, разінці рушили на Коротояк.

Про настрій коротояцького населення розповідав «торговий человек» Федір Волчков: «А грацкие де люди никто не хотел с ними, воровскими казаками, битца, которые живут на Коротояке»¹⁶²⁾. Але загонові Фрола Разіна було трудно перемогти урядові війська навіть при активній допомозі коротояцького населення, бо тут, крім гарні-

¹⁵⁷⁾ Там же, № 687, арк. 387.

¹⁵⁸⁾ За архівними матеріалами, В. Е. Данилевич. Роспись борошню детей И. Н. Дзиковского. Сборник Харьковского истор.-филолог. общества, Харьков, 1909, т. XVIII, с. 397.

¹⁵⁹⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 972—973.

¹⁶⁰⁾ Там же, № 687, арк. 409.

¹⁶¹⁾ Воронежские акты, № 143, с. 234.

¹⁶²⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 665—666.

зону під командою воеводи Ознобишина, стояли рейтари полковника Григорія Полтева і козаки сумського полковника Гарасима Кондратьєва¹⁶³). Бій коло Коротояка тривав до 7 години вечора, поки не прибула допомога з Острогозька від Григорія Ромодановського. В результаті останнього бою багато разінців було вбито і взято в полон, а решта «пометались в струги и в будары, побежали рекою Доном вниз»¹⁶⁴).

Визначна роль у повстанні на Слобідській Україні належала названому братові Степана Разіна — Леску Черкашеніну. В похід він вирушив по Північному Дінцю, маючи кінний загін з 200 козаків і військо, яке пливло по річці в бударах в кількості 500 чоловік. Крім того, в його війську були також запорозькі козаки і татари¹⁶⁵). Є підстави думати, що сам отаман Олексій Григорович Хромий, якого прозивали на Дону Лескою Черкашеніним, а урядові кола — Олешкою Хромим, був родом з України, з села Опішні на Полтавщині. Це підтверджується тим, що в жовтні воевода Ромодановський писав гетьману Многогрішному, ніби він одержав певні відомості, що один з отаманів Разіна, Олекса Хромой, сам родом з Опішні і там живуть його діти і жінка¹⁶⁶).

Перший удар було завдано Маяцькому (або Маякам) і Цареборисову. Валуйський станичник Григорій Чурсин розповідав у розрядному приказі, що 1 жовтня прийшли донські козаки на конях в кількості 1000 чоловік на чолі з отаманом Олексієм Хромим (Лескою Черкашенін) і захопили Маяцький городок і Цареборисів¹⁶⁷). Цареборисівського воеводу Маслова разінці скинули з башти, в Маяцькому теж було знищено місцеву владу і отаманом обрано, за вказівкою Леска Черкашеніна, Омеляна Субочева¹⁶⁸).

Залишивши в Цареборисові свій гарнізон з пішого війська, разінці пішли далі на Балаклію, Зміїв, Чугуїв; разом з ними пішли в похід «черкаси, которые были на Торских озерах для соляного варения и из Царева-Борисова все жители пошли с теми же воровскими казаками»¹⁶⁹). Очевидно, серед торських солеварів найактивнішу роль в повстанні С. Разіна відігравали «работные люди», що працювали на державних варницях та у хазяїв, які мали в своєму розпорядженні по дві-три сковороди.

«Работные люди» були найбільш пригнобленою масою на Слобідській Україні. Як правило, вони рекрутувалися з селян-втікачів Правобережної України та Росії і були позбавлені будь-яких засобів до існування. Мізерна плата, здебільшого натурою, була винаго-

¹⁶³) ГАФКЭ, там же, арк. 414; Воронежские акты, № 143, с. 235; Дополнения к Актам Историческим, т. VI, № 12, с. 60.

¹⁶⁴) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 415; Дополнения к Актам Историческим, т. VI, № 12, с. 60.

¹⁶⁵) Белгородский стол, № 687, арк. 471—473.

¹⁶⁶) ГАФКЭ, Малороссийский приказ, кн. № 9, арк. 209.

¹⁶⁷) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 403.

¹⁶⁸) Там же, арк. 650.

¹⁶⁹) Там же, арк. 372.

родою за їх каторжну роботу. «И тем работникам дают по 2 пуда соли на неделю... А едят те работники хазяйский хлеб»¹⁷⁰⁾.

Тяжкі злидні, утиски і зловживання царських чиновників робили життя цих бідарів нестерпним. Природно, що на заклик разінських отаманів — боротися проти феодального гніту «за всю чернь» — більшість з них активно включилася в повстання.

Після захоплення Цареборисова можна було сподіватись нападу повстанців на Валуйки, Валки та інші міста Слобідської України. Тому Ромодановський, надсилає до Валуйок полк рейтарів під начальством Микити Дромонта, в Білгород — 200 чоловік солдатів різних полків та загін московських стрільців, а безпосередньо для боротьби проти разінців — у Чугуїв, Цареборисів, Маяцький були послані Михайло Гопт з рейтарами, сумський полковник Гарасим Кондратьєв з козаками та отаман Андрій Валков з донськими козаками різних міст і військо запорозьке під начальством генерального осавула Матвія Гвинтівки. Перед цими загонами було поставлено завдання «над теми воровскими казаками чинить им промысел... ссылаясь с харьковским полковником с Григорием Донцом да с Чугуевским приказным с Семеном Милковым и с иными воеводами и с приказными людьми тамошних городов»¹⁷¹⁾.

За опорний пункт цієї боротьби призначалося місто Чугуїв, де знаходився воевода і були скупчені чималі військові сили. До Чугуєва мали прибути війська Гарасима Кондратьєва і полковника Михайла Гопта. Харківський полковник Григорій Донець, який прибув сюди ще раніше, писав їм 13 жовтня, що він зібрався з своїм полком і чекає їх приходу, щоб сконцентрувати більші сили. Та коли урядові війська 16 жовтня прибули до міста Печеніги, то їм стало відомо, що Донець із Чугуєва спішно відступив до Харкова — «для того, государь (писав воевода Ромодановський царю), что де в Харькове, в народе почели быть штатости великие»¹⁷²⁾.

Відступ Дінця розв'язав руки чугуївцям. Того ж числа прибіг в Печеніги сумський сотник Єфрем, посланий полковником Кондратьєвим з дороги з невеликим загоном у вигляді розвідки, і розповів: «...воровские казаки приказного Семена Милкова взяли, а казаков, которых они, полковники, в Чюгуев наперед себя послали, разбили... И чюгуевские де... жители все замешались и за присыльными казаками их полков гоняли»¹⁷³⁾.

В жовтні повстанням були охоплені міста Цареборисів, Маяцький, Чугуїв, Зміїв, Балаклія, Мерефа, Колонтаїв і ряд інших. В цих містах, писав Ромодановський царю: «...всяких чинов жители своровали тебе, великому государю, изменили и приказных людей из тех

¹⁷⁰⁾ Там же, № 998, арк. 149.

¹⁷¹⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 366—367.

¹⁷²⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 406—407.

¹⁷³⁾ Там же, арк. 407.

городов выслали, а чугуевского приказного Семена Милкова выдали воровским же казакам»¹⁷⁴).

Аналізуючи відписки воевод із різних місць, Ромодановський приходить до висновку: «...воровские де казаки своим воровским собраином почели расширяться и в украинских городех жители приставают к ним многие беспрестанно».

Тому для придушення повстання він кидає нові сили: «копейщиков» і рейтарів під начальством стольника Григорія Косагова, козаків під начальством гетьманового брата Василя Многогрішного: 16 жовтня сам білогородський воевода Ромодановський виступив з Острогоська на Чугуїв¹⁷⁵), з військом; що складалося з дворян і дітей боярських Севського і Білогородського полків у складі 1110 чоловік, з «копейщиков» і рейтарів — 890 чоловік, з чотирьох рейтарських полків — 2800 чоловік, з піших солдат — 230 чоловік і камарецьких драгунів—130 чоловік¹⁷⁶). Від отамана Олексія Хромого по всьому Харківському полку і навіть по всій Слобожанщині ходили посланці, розносячи «прелестные письма» із закликом до повстання.

Становище царського уряду стало надзвичайно складним, бо утворилося кілька вогнищ повстання, для придушення яких доводилося розпорошувати сили. Наказ царя послати 2 тисячі війська на допомогу тамбовському воеводі Хитрову Ромодановським не був виконаний з тих причин, що «от малороссийских городов и от Белгорода в ближних местах в украинских городех в народе почели быть шатости великие»¹⁷⁷).

Ромодановський в цьому ж листі повідомляв царя, що багато запорозьких козаків пішли в степи, для з'єднання з разінцями¹⁷⁸).

Ще 15 жовтня почалося заворушення в Богодухові. Сюди приїхали з Тора 4 разінці на чолі з отаманом Петром Івановим і почали «Богодуховских черкас наговаривать на свои воровские замыслы, чтоб они атаману их Олешке Хроному подклонились и ни в чем от них не боялись, что он де Алешка ни в которых городех жителям никакого разорения не чинил»¹⁷⁹).

Але місцева богодухівська влада схопила разінців і посадила їх під варту. Проте, сидіти їм під вартою довелося недовго, бо жителі Богодухова зібралися на раду і, захопивши владу до своїх рук, визволили разінців.

Невеликі загони разінського повстанського війська досягали навіть Гетьманщини. Визволившись з-під варті в Богодухові, загін під керівництвом Петра Іванова рушив до Седнева і Конотопа. Мураховський «приказной» Потап Одадуров 16 жовтня сповіщав воеводу

¹⁷⁴) Там же, арк. 455—456.

¹⁷⁵) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 456.

¹⁷⁶) Там же, арк. 458.

¹⁷⁷) Там же, арк. 455.

¹⁷⁸) Там же, арк. 456.

¹⁷⁹) Там же, арк. 392.

Ромодановського, що через Валки пройшли чотири чоловіки повстанців до Полтави ¹⁸⁰).

Ширилися тривожні вісті про наступ повстанців на Мурахову, Колонтаїв і Опішню. 20 жовтня боярин Ромодановський писав царю: «А вору де Алешке Хромому з войском на сих днях итить через Балки ж к Мурахову на Колонтаев и в Опошне для того, что де он, Алешка, бывал житель Опошенской и жена его ныне в Опошне и чтоб ему идучи черкасскими городами, собрать войска и итить войною под твои, великого государя, украинные города» ¹⁸¹).

Це примусило Ромодановського звернутися до гетьмана Д. Многогрішного з вимогою вислати на поміч більше війська. А від гетьманового брата, Василя Многогрішного, воевода Ромодановський вимагав послати загін війська в Опішню і за всяку ціну захопити «ворову Донского казака Алешкина жену Хромова и ево Алешку, будет он в Опошне об'явитца и сыскав привели (привести К. С.) с собою» ¹⁸²).

Захопивши Зміїв, разінці роблять його своїм головним штабом для просування на слобідсько-українські міста. Звідси вони хотіли завдати удар Харкову.

Із Змієва отаман Олексій Хромий надіслав листа до харківського населення із закликом приєднатися до повстання. «В нынешнем во 179 году, в октябре в 15 день,—писав він,—по указу великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича и по грамоте ево, великого государя, вышли мы, великое войско Донское. З Дону Донцом ему великому государю, на службу, потому что у него, великого государя, царевичев не стало и от них, изменников бояр, и мы, великое войско Донское стали за дом пресвятыя Богородицы и за ево великого государя, и за всю чернь. И Вам бы атаманом молотцом Грицко Полковник, со всеми городовыми людьми с мещанами, стать с нами, великим войском Донским, заедино за дом пресвятыя Богородицы, и за ево, великого государя, и за всю чернь, потому, чтоб нам всем от них, изменников бояр, в конец не погибнуть» ¹⁸³).

Населення Харкова і, особливо, навколишніх міст, ставилося до повстанців з виразно виявленим співчуттям. Полковник Григорій Донець і воевода Григорій Грецов писали полковнику Михайлові Гонта і Гарасиму Кондратьєву в Чугуїв, що з Харківського «уезду жители в город в осаду не едут, чинятца не послушны». Їх лякало «что в приход воровских казаков им города обещать некем» ¹⁸⁴).

Це примусило Михайла Гонта і Гарасима Кондратьєва послати до Харкова загін війська на поміч Григорію Дінцю.

¹⁸⁰) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 395.

¹⁸¹) Там же, арк. 430—431.

¹⁸²) Там же.

¹⁸³) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 398; Крестьянство и националы в революционном движении 1666—1672 гг., с. 309.

¹⁸⁴) Там же. № 687, арк. 672—673.

На протязі всієї осені 1670 р. більшість міст Слобідської України були охоплені повстанням. Великі бої відбулися між повстанцями й урядовими військами в перших числах листопада 1670 року.

Отаман Олексій Хромий під натиском урядових військ примушений був відступити від Маяцька в напрямі до річки Жеребця (притока Дінця). Кінній частині війська повстанців з Олексою Хромим удалось прорватися, а військо, яке пливло на судах (стругах та бударах) і везло на Дон великі харчові припаси, було оточене урядовими військами.

На річці Дінці в Ріпинському юрті 5 листопада відбулися вирішальні бої¹⁸⁵). Мужньо і хоробро бився п'ятисотенний загін повстанців на чолі з отаманом Чортотликом, але перевага в числі добре вимуштрованого урядового війська вирішила справу на його користь, і повстанці зазнали великої поразки, а сам отаман Чортотлик загинув у бою. За офіціальними даними, у повстанців було захоплено прапори і гармату, бочку пороху, 20 великих будар, 42 великих човни і 32 малі¹⁸⁶).

Після листопадових боїв на Ріпинському юрті настає різкий спад повстання на Слобідській Україні.

Почалася немилосердна розправа над повстанцями. Щоб уникнути кари, велика кількість учасників повстання змушена була тікати на Дон.

В таких випадках відповідальними за втікачів ставали їхні жінки й діти. Особливу жорстокість виявив стольник Григорій Косагов, як начальник каральної експедиції. Він залишав після себе щибениці, на яких гойдалися трупи замордованих людей з одрубаними руками й ногами. Він убивав і топив у річках жінок і дітей. Навіть цар, зважаючи на тривожний стан Росії і України, змушений був наказати Ромодановському «изменничьих жен и детей побивать и в воду сажать не велеть, а велети и их всех привести к вере и отпустить в дома их, хто где жил наперед сего»¹⁸⁷). В Маяцькому було повішено осавула донських козаків Зіновія Воротова і 13 козаків¹⁸⁸). Із місцевих жителів у числі покараних на смерть були виборний маяцький отаман Омельян Субочев, Іван Духнін, друг отамана Лєска Черкашеніна, осавула — Топил Горлов і Богдан Маслов. В Курську четвертовано кріпака Якіма Анненкова — Андрія, який брав участь у повстанні на Торі. В Цареборисові відрубали голову названій матері Степана Разіна, вдові Мотроні Говорусі, і повісили її сина Якова та зятя Івана Москаля¹⁸⁹).

Були страчені активні учасники повстання також в містах Балаклії, Мохначах, Богодухові, Змієві, Чугуєві. Воронежському жителєві Наумові Савостьянову одрубали праву ногу «по ладішку» і праву

¹⁸⁵) ГАФКЭ, Белгородский стол, арк. 982—984.

¹⁸⁶) Там же, арк. 647.

¹⁸⁷) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 642.

¹⁸⁸) Там же, арк. 647.

¹⁸⁹) Там же, арк. 651.

руку «по завіт» тільки за те, що він, знаючи наміри повстанців іти на Воронеж та Коротояк, не доніс про це воеводі.

Зміївському сотникові Панкратові Рябусі, балакліївському сотникові Андрієві Огню і богодухівському — Тимофіїв Решетилу відрубали руки і ноги, потім повісили¹⁹⁰⁾. Не милували навіть поранених. «Де раненых взятых воров пятьдесят два человека повешены на устье речки Махмута в разных местах под Донцом и по дорогам»¹⁹¹⁾.

Воевода Ромодановський, вважаючи, що царський уряд зможе надалі вдержати свої позиції на Слобідській Україні тільки силою зброї, наказує посилити гарнізони царських військ в усіх важливих в стратегічному відношенні містах Слобідської України. «И для шастости тех городов жителей, — писав Ромодановський царю, — велели мы... стоять по городам стольнику и копейного и рейтарского строю полковнику Григорию Косагову в Нежегольском, полковником же рейтарского строю Михайлу Гопту в Чюгуеве, Сумскому Гарасиму Кондратьеву—в Харькове»¹⁹²⁾. Крім того в усіх містах, охоплених повстанням, населення примушували приймати присягу, «что служить им, великому государю, впредь со всяким радением и против донских воровских казаков стоять и с ними битца, а к воровству их не приставать и ни на какие их воровские прелести не прельщатца»¹⁹³⁾.

Але, мордуючи людей, винищуючи їх сотнями і тисячами, воеводи білгородської лінії ні одного дня не могли бути спокійними, бо заграва повстання палала ще на великих просторах Росії, а з дня на день можна було чекати приходу з Дону на Слобідську Україну нових разінських загонів.

Царському урядові було відомо, що Степан Разін на Дону, лікуючись від ран, збирав сили для нового походу на «украинные города» і на Москву. В розрядному приказі селянин білгородського Нікольського монастиря Трохим Іванов, який був на Дону для «рибного промыслу» зимою 1670—1671 року, розповідав, що Степан Разін «со всем своим воровским собранием и со всеми астраханскими татари и с калмыки хочет приходить под Воронеж и под иные великого государя города»¹⁹⁴⁾.

З цією ж метою Степан Разін намагався зміцнити зв'язки з правобережним гетьманом Петром Дорошенком і домовитись з ним про спільний похід на Слобожанщину весною 1671 року.

190) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 651.

191) Там же, арк. 650.

192) Там же, Белгородский стол, № 687, арк. 650.

193) Там же, арк. 654.

194) ГАФКЭ, Белгородский стол, № 670, арк. 659.

IV. ЗВ'ЯЗКИ СТЕПАНА РАЗІНА З КОЗАЦЬКОЮ СТАРШИНОЮ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ І ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ. ВПЛИВ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАННЯ НА ПОЛІТИКУ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ.

Роки повстання Степана Разіна 1667—1671 були дуже бурхливими і складними для Правобережної і Лівобережної України. За Андрусівською угодою про перемир'я 1667 р. Правобережна Україна залишилась під владою Польщі. Польська шляхта, оправившись від ударів визвольної війни, намагалась відновити в старих формах гніт над українським селянством і рядовим козацтвом. Лівобережна Україна поступово включалась в склад Російської багатонаціональної держави. Цей процес мав свої послідовні етапи. Виходячи з учення Сталіна про утворення багатонаціональних держав на Сході Європи, перший етап цього процесу можна характеризувати, як політичне підкорення, яке веде за собою новий етап підкорення економічного¹⁾.

Як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні в ці роки точилась гостра класова боротьба між козацькою старшиною і посполитими (селянами). Козацька старшина, оволодівши державним апаратом, намагається встановити на свою користь «послушенство» селян, захопити до своїх рук промисли і міську торгівлю²⁾.

В XVII столітті, особливо в 50—60-х роках, всередині пануючого класу виникло багато різних політичних угруповань і це ще більше ускладнювало класову боротьбу на Україні.

Зовнішні обставини — боротьба України і Росії проти Польщі, Туреччини і Криму — тісно переплітались із боротьбою внутрішньою, утворюючи дуже складну і запутану ситуацію на обох берегах Дніпра. Все це створювало сприятливі умови для впливу повстання Степана Разіна на Україну, загострювало класову боротьбу і посилювало також боротьбу старшинських політичних угруповань, які дотримувались різної орієнтації в зовнішній політиці. Дорошенко ще в кінці 1666 року, провадячи переговори з кримським ханом

¹⁾ И. Сталин, Марксизм и национально-колониальный вопрос, ОГИЗ, 1939, с. 98.

²⁾ М. Петровський, Українські діячі XVII віку, Записки істор. філол. відділу ВУАН, кн. XXIV, 1929, с. 79.

про підданство³⁾, виступив проти поляків і під Браїловим⁴⁾ розгромив польське військо на чолі з С. Маховським. Він також частими наскоками загонів свого війська не давав спокою Лівобережній Україні, а в травні 1667 року із своїми спільниками—татарами з'явився навіть під Києвом⁵⁾.

Дорошенко ставив собі за мету за допомогою кримських татар і Туреччини відірвати Лівобережну Україну від Росії і стати гетьманом обох її частин, підкорити Україну султанській Туреччині. Для досягнення цієї мети він намагається для боротьби проти Росії залучити собі спільників як в особі зопорозьких козаків, так і козаків Дону.

Не випадково, що Дорошенко із своїми загонами нападає на Лівобережжя в той час, коли Степан Разін із своїми козаками просувався на Волгу.

Заворушення на Запорозжі і Дону послаблювало позиції царизму і збільшувало шанси на успіх у Дорошенка. Із повідомлення полтавського воеводи Петра Сафонова білгородському воеводі Юрію Барятинському видно, що між Дорошенком і козаками Степана Разіна, які на той час (осінь 1667 р.) були в Яїку, встановлюються найтісніші зв'язки. В цьому повідомленні Сафонов писав: «... ведомо ему учинилось, что в Чигирин к изменнику к Петрушке Дорошенку прислал станицу вор Стенка Разин десять человек о двуконь. А пишет-де он Стенка к нему, Петрушке, чтоб он шел наскоро Муравским шляхом на твои, великого государя, украинные города войною... А которые де приехали к нему, Дорошенку, от вора Стенки посланцы и они поставлены в Крылове»⁶⁾.

Ідея спільного походу на «украинные» міста викликала цілковиту підтримку Дорошенка. В грудні місяці 1667 р. з Правобережної України повернувся в Білгород прапорщик «копейного» полку Іван Окачок, який посилався туди для розвідування вістей. Він дзвідався, що Петро Дорошенко «заднепровских городов всем черкасам велел быть готовым и к крымскому хану для орды послал полковника Джулая, а кой час к нему Петрушке орда придет, и он хочет итить войною под твои великого государя малороссийские и украинные города»⁷⁾.

В похід збирались також і запорожці. Полтавський воевода з тривогою писав Юрію Барятинському: «От запорожских городов чаят шатости большие».

Він також повідомляв, що з Запорозжя вийшло тисячі три козаків і вони стоять напоготові в містах і селах близько Полтави⁸⁾. Проготування Дорошенка попереджав царський уряд також і Іван Брюховецький.

³⁾ АЮ И ЗР т. VI, с. 158.

⁴⁾ Летопись Самовидца, с. 92.

⁵⁾ АЮ и ЗР, т. VI, № 64, с. 211.

⁶⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол. № 625, арк. 392.

⁷⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, там же, арк. 383.

⁸⁾ ГАФКЭ, Белгородский стол, арк. 384—385.

Спільний похід Дорошенка з татарами і запорожцями і Степана Разіна з донськими і уральськими козаками на «украинные» міста, тобто на Слобідську Україну і Гетьманщину, передбачається в скорому часі.

Царський уряд вживає ряд заходів, щоб попередити дуже серйозні для нього події. Мобілізація Білгородського полку примусила Дорошенка похід на лівий берег Дніпра відкласти.

Царський уряд добре розумів, яку серйозну небезпеку для Росії мав би союз Дорошенка з Кримом і Туреччиною, і тому вживає ряд заходів, щоб відірвати Дорошенка від Туреччини.

Київський воевода П. В. Шереметев намагався установити зв'язки з Дорошенком і митрополитом И. Тукальським через архімандрита Києво-Печерського монастиря І. Гізеля, давнього приятеля Тукальського, «чтобы Печерского монастыря архимандрит и иные искусные старцы его, Петра Дорошенка, и иных с ним — обратили к истине, а от бусурман отлучили»⁹⁾). Козацька старшина Правобережжя на чолі з Дорошенком охоче пішла на переговори з царським урядом. На багатьох фактах вона могла переконатись, що маси українського населення, в тому числі і запорожці з Іваном Сіркком ставляться вороже до постійного союзу з турками і татарами, які хотіли загарбати Україну, а також використати її як знаряддя для боротьби проти Польщі і Росії.

Переговори царських дипломатів з Дорошенком дуже тривожили Брюховецького і «блюстителя» Київської митрополії єпископа Мефодія Філімоновича. Вони добре розуміли, що Дорошенко буде претендувати на гетьманство Лівобережжя, а митрополит Тукальський на Київську митрополію. Стряпчий Тяпкін писав Ордин-Нащокіну: «Тукальской наговаривает Дорошенка под высокую руку великого государя, желаючи себе митрополии, и пишетца ныне Киевским. Брюховецкий и полковники и вся его старшина также о Дорошенку и слышать не хотят, боятца лишения чести своей»¹⁰⁾).

Спільна небезпека примусила Брюховецького і Мефодія забути давню ворожнечу. Їх зближенню сприяло також і те, що у єпископа Мефодія з царським урядом були свої особисті розрахунки: він був ображений виявленням недовірям до нього царського уряду, який і переговори Дорошенка з Тукальським доручив не йому, а архімандриту Гізелю¹¹⁾). Поновлена дружба скріплюється родинними зв'язками: відбулись заручини дочки Мефодія з племінником гетьмана¹²⁾).

На початку 1668 року переговори Московського уряду з Дорошенком і Тукальським були в самому розпалі. Цими переговорами керували з Києва воевода Шереметев через Гізеля, а з Переяслава — стряпчий Тяпкін, який був туди відряджений Ордин-Нащокіним¹³⁾).

9) В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 421.

10) АЮ. и ЗР, т. VI, № 71, арк. 245.

11) В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 430.

12) Там же, с. 430; Летопись Самойла Величка, т. II, с. 158.

13) АЮ. и ЗР, т. VI, № 71.

Дорошенко погоджувався розірвати союз з татарами і бути під «высокодержавною рукою его царского величества» на таких умовах: «... толко бы его царское величество у них в городех и местечках воевод и залого и всяких чинов начальников московских не было и волностей их казацких и права были при них не нарушены, и гетманом бы над всею малою Росиею обополных народов Днепра быть Петру Дорошенку, и поборов и всяких податей с мещан и со всяких тяглых людей никаких не имать. А гетману Брюховецкому, по милости великого государя, его царского величества, мочно прожить и о себе, потому что пожалован самою совершенною превысокою честью и многими маетностями и гетманства уступить ему, Ивану, Петру Дорошенку мочно»¹⁴). Іншими словами, Дорошенко домагався знищення Андрусівської угоди і Московських статей 1665 року, позбавлення гетьманства Брюховецького і проголошення його (Дорошенка) гетьманом всієї України, а також визнання Тукальського київським митрополитом¹⁵). Але царські дипломати не думали заходити так далеко. Вони не хотіли відмовлятися від Андрусівської угоди, укладеної з таким трудом, і не хотіли поступатись Московськими статтями, які посилювали політичний і економічний вплив царизму на Україну. Зв'язки з Дорошенком царський уряд підтримував головним чином з двох причин: по-перше, він прагнув відірвати Дорошенка від Туреччини і Криму, і, по-друге, намагався викликати у Польщі настільки тривожний стан, щоб поляки не могли домагатись повернення Києва¹⁶).

Проте Ордин-Нащокін в своїх планах прорахувався, бо хоч не було спокою на Правобережній Україні, і в результаті заворушень Польща втратила Київ, але ця дипломатична гра дуже дорого обійшлась також і Росії.

Верхівка козацької старшини на чолі з Брюховецьким на прикладі заворушень на Запорозжі (убивство стольника Ладиженського і турецького посла) переконалась, яке обурення серед народу викликала Андрусівська угода і наступ царизму на Україну. Брюховецький, боячись, що царський уряд з дипломатичних міркувань принесе його в жертву Дорошенкові, міняє свою політичну орієнтацію і, щоб попередити події, схиляється перед пропозиціями Дорошенка й Тукальського — укласти з ним союз. Переговори Брюховецького з Дорошенком зводились до того, щоб перебити в містах царських воевод і ратних людей, відірвати Лівобережну Україну від Москви і віддатись під протекторат турецького султана. Про все остаточно було домовлено на початку 1668 р.¹⁷).

На таємній раді в Гадячі, скликаній Брюховецьким, де були присутні полковники — ніжинський Артем Мартинович, чернігівський

¹⁴) АЮ и ЗР, т. VI, № 71, с. 253—254.

¹⁵) Там же, с. 246; В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 434.

¹⁶) В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 435.

¹⁷) АЮ и ЗР, т. VII, № 11, с. 31.

Іван Самойлович, полтавський Кость Кублицький, переяславський Дмитрашко Райча, миргородський Грицько Апостоленко, прилуцький Лазарь Горленко, київський Василь Дворецький, генеральний суддя Петро Забіла та інші, — обговорювався план повстання¹⁸⁾. Брюховецький необхідність повстання обгрунтував тим, що «воеводи по городам с ратными людьми стояли и боры с них (українського населення — К. С.) брали и ранды учинили»¹⁹⁾.

Є відомості про те, що сам «блоститель» Київської митрополії Мефодій Філімонович, в недавньому часі прихильник царського уряду, не тільки знав про переговори Брюховецького з Дорошенком, але й ставився до них з співчуттям²⁰⁾. Напередодні повстання, на обіді у ніжинського протопопа Семена Адамовича, Мефодій Філімонович в присутності ніжинського воеводи Лопатіна — безчестив вельмож і архієреїв московських і з особливою ненавистю говорив про київського воеводу²¹⁾.

В листі до Брюховецького напередодні повстання, Мефодій Філімонович писав: «Для бога не оплошайся, милость твоя. Как вижу, идет не о ремешку, но о целой коже нашей. Чаять, тот чесной Нащокин к тому привел и приводит, чтоб не купно же и нас с вами, взяв за шею, выдать ляхам... я свою мысль тебе об'являю, что мне своя отчизна мила, храни боже, чтобы ляхом, взяв нас за шею, имели отдавати также и к Москве водити. Лутче смерть, нежели зол живот. И ты буди остерегателен, что, храни Боже, не похотели и тебя, как покойного Барабаша, в казенную телегу замкнув, вместо подарка ляхом отослати»²²⁾. Правда, достовірність цього листа викликає певні сумніви, бо копія його була надіслана Дорошенком київському воеводі Шереметеву уже після убивства Брюховецького у вересні 1668 р., а оригінал невідомий і досі, але все ж він відбиває настрій Брюховецького і Філімоновича.

Ротмістр гадяцької залоги Захар Вергільєв говорив про велику кількість війська, яке було зібрано в Гадячі під час повстання. Кінного і пішого війська, на його думку, було зібрано не менше двадцяти тисяч. Серед козаків ходили чутки, що в місті Гадячі під час повстання був присутній сам Степан Разін²³⁾.

8 лютого 1668 року Брюховецький наказав воеводі Огарьову виїхати з Гадяча. Але не встиг Огарьов залишити місто, як козаки напали на його ратних людей, більшу частину перебили, забрали їх майно, а самого Огарьова і його дружину посадили у в'язницю²⁴⁾.

18) АЮ и ЗР, № 34, с. 89—90; Летопись Самовидца, с. 98.

19) ГАФКЭ, Малороссийский приказ, кн. 9, арк. 9—11.

20) В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 440.

21) В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 443.

22) АЮ и ЗР, т. VII, № 29, с. 63—64; Источники малороссийской истории, ч. I, с. 196—197.

23) ГАФКЭ, Малороссийский приказ, кн. № 9, арк. 9—11.

24) Летопись Самовидца, с. 98; летопись Самойла Величка, т. II, с. 161.

Такі ж заворушення спалахнули і в інших містах: Прилуках, Миргороді, Батурині, Сосниці, Новгороді, Стародубі²⁵⁾.

Розпочавши повстання, Брюховецький вирядив послами Степана Гречаного²⁶⁾ в Крим з проханням прислати допомогу, а полковника Лубенського Григорія Гамалію і канцеляриста Лаврентія Кашперовича в Царгород до турецького султана, щоб прийняти його протекторат²⁷⁾. В той же час Брюховецький надіслав відозви на Слобідську Україну і Дон з закликом приєднатись до повстання. В своєму листі до донських козаків він писав: «А еже вы, братия моя милая, обыкли всегда при славе, победителстве и волности всякой пребывать, советую того ради лутче порадейте вы, господа, о златой волности, при которой все богатства, все имения Бог подает, нежеди бы вы, господа, обманчивым московским жалованьем казною предцены были. Опасаю, коль скоро братию мою смирят, то тотчас в начале Украину, потом о искоренении Дону и Запорожьи промышленности будут, чего Боже им не допомози!.. Прошу вторицею и опасаю, дабы не предались вы тою их несчастливою предценым быть казною, но с господином Стенкою будете вы единомысленно братского желательного приятства... Чего ради от вас братия моей, аще ли обыкая к нам дружба и любовь ваша будет, не мешкаячи ни часу за нашим посланцом своего присылайте, чтобы дружбу вашу совершенно знали и в ней непременно пребывали...»²⁸⁾.

Але прямої допомоги від Дону Брюховецькому не вдалось одержати тому, що найактивніша частина козаків — козацька голота — на чолі з Степаном Разнім в цей час була далеко в Яїцькому городку і вже 23 березня на стругах відпливає до перських берегів, а козацька старшина Дону залишилась вірною царському уряду.

Частково повстання охопило і Слобідську Україну. 4 березня 1668 року проти царських воевод і приказних почалось повстання на Красному Куті і на Торських озерах²⁹⁾, Змієві, Царево-Борисові, Маяках і Валках³⁰⁾. Визначну роль у повстанні відіграв Іван Сірко — непримиренний ворог польської шляхти, який у той час жив у Змієві і мав титул харківського полковника. Обурений Андрусівською угодою і наступом царизму на Україні, він переходить у табір ворогів Московської держави. Чугуївський воевода Рогозін доносив в березні 1668 р. білгородському воеводі: «Полковник Ивашко Серко и Змиевские и Цареборисова города, и Маяцкие, и Валковские и на Торских озерах черкасы, великому государю изменили. И в тех городах воевод и приказных людей расстреляли... и великого госу-

²⁵⁾ Там же, с. 98.

²⁶⁾ Летопись Самовидца, с. 98.

²⁷⁾ Там же, с. 99.

²⁸⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 28, с. 61—62. Источники малороссийской истории, ч. I, с. 186—187.

²⁹⁾ Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. II, с. 51; отд. V, с. 126.

³⁰⁾ Там же, отд. IV, с. 162; 188—190.

даря зелейную и свинцовую казну разграбили. И город Змиев, и Цареборисов, и Валки огнем пожгли»³¹⁾.

11 березня той же воевода писав в Білгород про наступ повстанців на Харків і Чугуїв³²⁾. Але весною харківчани не підтримали повстанців і Сірко примушений був відступити, а через деякий час, після смерті гетьмана Брюховецького, він опинився у Петра Дорошенка³³⁾, який призначив Сірка ніжинським полковником³⁴⁾.

Багалій з певними застереженнями висловлював думку, що напередодні повстання Брюховецького Іван Сірко був харківським полковником³⁵⁾.

Ми вважаємо це мало достовірним, бо коли б Сірко був харківським полковником, то очевидно, що плацдармом для розгортання повстання на Слобожанщині став би не Зміїв, а Харків. Іван Сірко, людина, що користувалась великою популярністю на Україні, зумів би знайти односторонців серед харківських козаків, а в дійсності Сіркові довелось із Змієва наступати на Харків, бо в перші дні повстання харківці не тільки не підтримали його, але, за свідченням воеводи Ромодановського, «чинили промисел над бунтовщиками» і захопили в Змієві гармати, що належали повстанцям.

Вірогідним є те, що харківським полковником на той час був Федір Ріпка, а владу Сірка визнавали деякі міста, розташовані на території харківського полку, як Зміїв, Цареборисів, Маяцьк, Валки.

До такої думки, врешті, схиляється і Багалій. Він навіть вважав, що на чолі повстання був отаман Кривошлик, за наказом якого і було вбито полковника Ріпку і сотника Федорова³⁶⁾.

Щождо Івана Сірка, то очевидно, що він, як людина, яка вславилася своїми військовими подвигами, здобув назву харківського полковника як особистий титул, присвоєний йому козаками Слобожанщини.

Після відступу Івана Сірка не довго тривав спокій на Харківщині.

Літом 1668 р. відбулося повстання у Печенігах, а в жовтні в Харкові³⁷⁾. На чолі повстанців був отаман Іван Кривошлик. Боротьба йшла не тільки проти царських воевод, але й проти тієї групи

31) Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. IV, с. 62.

32) Там же, отд. II, с. 52.

33) АЮ и ЗР, т. VII, № 36, с. 104; Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии отд. II, с. 53.

34) Відписка Г. Ромодановського царю Олексієві Михайловичу про відхід Дорошенка з Лівобережжя на Правобережжя. Надруковано у М. Петровського, Нариси з історії України (досліді над літописом Самовидця), додаток № 1, с. 402.

35) Материалы..., т. I, с. 289—290, і 64, 65, 67,—71, 73; Багалей и Миллер, История города Харькова, с. 79.

36) Багалей и Миллер, История города Харькова, с. 79—81.

37) Филарет, Историко-статистическое описание Харьковской епархии, отд. IV, с. 108—109.

козацької старшини, яка їх підтримувала. В Харкові повстанцями були забиті полковник Ріпка і сотник Федоров³⁸⁾.

В половині лютого 1668 року в Москві уже стало відомо про заворушення на Україні і для придушення його царський уряд вирядив воеводу князя Григорія Ромодановського і розпочав переговори з Польщею про одержання допомоги. Пізні і сильні морози затримали Ромодановського і тільки в квітні він виступив з Путивля і Білгорода. В травні його загін обложив Котельву, де сиділа досить міцна козацька залога. На допомогу осадженим з Гадяча вирушив Брюховецький, але справа його була вже програна. Козацька старшина, боячись розмаху повстання і знаючи непопулярність Брюховецького серед козацьких і селянських мас, у більшості своїй переходить на бік Дорошенка, вважаючи, що він зуміє захистити її класові інтереси.

Напередодні повстання, Дорошенко, умовляючи Брюховецького виступити проти Росії, на словах погоджувався навіть передати йому гетьманство на обох берегах Дніпра. Але це був тільки дипломатичний трюк, бо Дорошенко готував себе в гетьмани всієї України і, на його думку, Брюховецький, «человеченко худой и непородный казак»³⁹⁾, мусив зійти з історичної сцени.

В травні місяці Дорошенко, переправившись через Дніпро, направляється до Полтави. По дорозі до нього приєдналось багато «посполитих» і реєстрових козаків. Довідавшись, що Брюховецький стоїть поблизу Диканьки, Дорошенко свої головні сили залишив під Опішню, а сам із старшиною і тисячею козаків поїхав до табору Брюховецького. При наближенні Дорошенка в таборі Брюховецького почався заколот, внаслідок якого Брюховецького було забито, а військо його перейшло на бік Дорошенка⁴⁰⁾. Ставши гетьманом обох сторін Дніпра, Дорошенко з козаками і татарами направляється до Котельви. Григорій Ромодановський, одержавши звістку про убивство Брюховецького і проголошення гетьманом Дорошенка, з Котельви відступив⁴¹⁾. Захопивши Гадяч і наблизившись до Путивля, Дорошенко несподівано для всіх повертається до Чигирина, призначивши наказним гетьманом Д. Многогрішного, давши йому наказ прогнати царських воевод з Переяслава, Ніжина і Чернігова⁴²⁾.

Частина запорожців не хотіла визнати Дорошенка гетьманом Лівобережної України, бо «обрання» його на гетьманський уряд відбулося без їх участі. Замість забитого Брюховецького вони обирають в серпні 1668 р. гетьманом запорозького писаря П. Суховія,

³⁸⁾ Там же, отд. II, с. 55; Багалей и Миллер, История города Харькова, с. 81.

³⁹⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 11, с. 30.

⁴⁰⁾ АЮ и ЗР, т. VII, № 34, с. 93; т. VIII, № 16, с. 56; Летопись Самовидца, с. 100, Летопись Самойла Величка, т. II, с. 163; Летопись Грабянки, с. 198.

⁴¹⁾ Летопись Самовидца, с. 100; Летопись Самойла Величка, т. II, с. 166.

⁴²⁾ Летопись Самовидца, с. 100.

який, спираючись на татар, мав намір продовжувати боротьбу проти царського уряду.

Кримський хан, визнавши гетьманом Суховія, дав йому на допомогу військо на чолі з салтанами Калгою і Нуредіном і надіслав наказ Дорошенкові об'єднати свої сили з Суховієм⁴³⁾ для спільної боротьби проти Григорія Ромодановського, якого царський уряд вирядив на Україну придушувати повстання.

Об'єднані сили Суховія і Дорошенкового брата Григорія, а також Калги-салтана перейшли на лівий берег Дніпра⁴⁴⁾.

Григорій Ромодановський вислав проти них передовий загін під начальством свого сина Андрія, якого татари біля села Гайворона Конотопського повіту захопили в полон і відправили в Крим у неволю⁴⁵⁾, а сам Григорій Ромодановський примушений був відступити в напрямку на Путивль⁴⁶⁾. Об'єднане військо також далі не просулось. Суховій, повернувшись на Правобережну Україну, розпочав боротьбу за гетьманський уряд з Дорошенком⁴⁷⁾, але, посварившись із своїми спілльниками татарами і потерпівши поразку від Дорошенка⁴⁸⁾, якому допоміг із своїми козаками Іван Сірко, був примушений відступити в Січ⁴⁹⁾.

Тимчасом, коли перед Лівобережною Україною знову гостро постала альтернатива — чи піддатись султанській Туреччині і Криму, давнім і заклятим ворогам України, чи залишатись в складі Росії, народ одностайно вибрав для себе найменше зло — царську Росію. Розуміючи, що підданство Туреччини і Криму не зустріне підтримки у мас, козацька старшина Лівобережжя починає «дружество строити и соглашатись с Москвою»⁵⁰⁾.

Наказний гетьман Дем'ян Многогрішний, його брат Василь Многогрішний, колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтівка і інші представники козацької старшини, зібравшись на раду (1668 р.) в Новгород-Сіверському, обрали гетьманом Дем'яна Многогрішнього і через архієпископа Лазаря Барановича розпочали переговори з царським урядом.

19 січня 1669 року в Москву приїхало козацьке посольство, до складу якого входили ігумен Максаківського монастиря Ієремія Ширкевич, ієромонах Лаврентій і різничий чернігівського архієпископа ієродиякон Лука. 58 чоловік козаків, в тому числі 13 представників козацької старшини⁵¹⁾, генеральний обозний Петро Забіла, гене-

⁴³⁾ Летопись Самовидца, с. 101; Летопись Грабянки, с. 199; Летопись Самойла Величка, т. II, с. 16.

⁴⁴⁾ Д. Эварницкий, История запорожских казаков, т. II, с. 405.

⁴⁵⁾ Летопись Самойла Величка, т. II, с. 168; Летопись Григория Грабянки, с. 199.

⁴⁶⁾ Летопись Григория Грабянки, с. 199.

⁴⁷⁾ Летопись Самойла Величка, т. II, с. 169.

⁴⁸⁾ АЮ и ЗР, т. VIII, № 2, с. 6—7.

⁴⁹⁾ Там же, № 10, с. 34, № 18, с. 60, № 24, с. 113.

⁵⁰⁾ Летопись Григория Грабянки, с. 198.

⁵¹⁾ В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 517.

ральний осавул Матвій Гвинтівка, генеральний суддя Іван Домонтович, 6 сотників, два отамани і інші. Представниками від міщан і «посполитих» були два войти, один з Ніжина, а другий з Мени, і ніжинський бурмістр⁵²⁾. В своїй чолобитній козацьке посольство домагалось: «...ныне бы царское величество в малороссийских городех воеводам и ратным людем быти не указал, понеже от них многия ссоры и досадительства бывали, того для и война зачалась; а которые доходы довелось взять на него, великого государя, в казну, и те зборы положить на гетмана, а гетман к тому приставит верных людей; а учинить бы те збори, как Украина в первое достояние придет»⁵³⁾.

Але царський уряд, ураховуючи загальне прагнення низів українського населення — селянства, міщанства і рядових козаків — залишатись в складі Росії, ішов в цьому питанні тільки на невеликі поступки.

За Глухівськими статтями, схваленими в березні 1669 р. воеводи на Лівобережній Україні все ж залишались, хоч і в меншій кількості, ніж за Московськими статтями 1665 року⁵⁴⁾. На Глухівській раді питанню про долю Києва, яке дуже хвилювало український народ, була приділена особлива увага. Було оголошено, що Київ через невиконання поляками деяких пунктів Андрусівської угоди не буде їм повернений в строк і що для остаточного вирішення цього питання збереться з'їзд великих і повноважних послів, на якому також будуть представники і від України⁵⁵⁾.

З метою забезпечити себе на майбутнє від селянських повстань козацька старшина домагалась за 22 статтею Глухівських статей утворення найманого війська в складі 1000 осіб під начальством особливого компанійського полковника⁵⁶⁾.

Обрання гетьманом Многогрішного і прийняття Глухівських статей завдало удару всім попереднім планам Дорошенка і козацької старшини Правобережжя і прискорило ними визнання протекторату турецького султана⁵⁷⁾. Підданство Дорошенка Туреччині було оформлено на раді, яка відбулась біля Корсуня⁵⁸⁾ на річці Росаві, і тривала десять днів, до 14 березня 1669 року. Але ця угода серед козацтва, селянства і частини козацької старшини Правобережної України викликала велике обурення, яке яскраво відбито в листі уманського полковника М. Ханенка до Дем'яна Многогрішного і переяславського полковника Дмитрашки Райчі. В цьому листі Ханенко обвинувачує Дорошенка, який «виправляючи себе

52) АЮ и ЗР, т. VIII, № 9, с. 20.

53) Д. Н. Бантыш-Каменский, Источники малороссийской истории, М. 1858, ч. I, с. 217.

54) Там же, с. 218, Летопись Григория Грабянки, с. 200.

55) Источники малороссийской истории, ч. I, с. 220.

56) Источники малороссийской истории, с. 22, с. 226.

57) Летопись самовилца, с. 103.

58) АЮ и ЗР, т. VIII, № 34, с. 137, № 35, с. 138, 20, с. 145.

вечное гетманство без изволения и совета всех нас, так сее стороны, как и тое стороны полковников, подписав рукв турскому салтану, добиваючись панства в подданство, так как Волохи и Мутьяни живут, Украину поддал...» Кінчає він свій лист закликом: «За волность стояти, оплаканные отчизны, сколько помощи Бог подаст»⁵⁹).

Запорожці, які допускали угоди з турками і татарами тільки як угоди тимчасові, а союз Дорошенка з турками трактували як зраду Україні⁶⁰), весною 1669 року на чолі з Суховієм і Сірком⁶¹) знову наступають на Правобережну Україну.

В травні місяці київському воеводі князю Григорію Козловському доносили, що запорожці з 20 000 кримських татар стоять в двадцяти верстах від Чигирина на річці Цибульнику і чекають кримського хана для того, щоб чинити «промисл» над Дорошенком, а літом збираються іти на Київ і на міста Лівобережної України⁶²). В липні 1669 року розпочались бої під Чигирином⁶³). Для Дорошенка настав критичний момент. На бік Суховія перейшли полки Корсунський, Уманський, Білоцерківський, Паволоцький, Брацлавський і Могилівський⁶⁴). Дорошенкові довелося відступити до Канева і біля села Кононча витримувати облогу від татар і козаків. Чауш від імені турецького падишаха наказав кримським султанам зняти облогу. Татари після певних вагань облогу зняли й подались до Криму, а Суховій, здавши свій уряд уманському полковникові Михайлові Ханенку⁶⁵), повернувся на Запорожжя збирати нові сили.

Восени 1669 року Ханенко, Суховій і Юрій Хмельницький з запорожцями і кримськими татарами розпочали війну проти Дорошенка. Під Стебловим відбувся сильний бій, в результаті якого Дорошенко з своїми спільниками (татарами білогородської орди) при допомозі Івана Сірка переміг і примусив Ханенка і Суховія з запорожцями відступити⁶⁶).

В цей час татари білогородської орди захопили в полон Юрія Хмельницького і відправили його в неволю в Царгород⁶⁷).

Дорошенко, розтававши на лівій березі Дніпра, лівобережним полкам лубенському, миргородському і полтавському, які не визнавали гетьманом Многогрішного, Дорошенко ще раніше надіслав в допомогу більше 1000 чоловік кінноти на чолі з полковником Іваном Канівцем і Но-

⁵⁹) АЮ и ЗР, т. IX, № 9, с. 44.

⁶⁰) Там же, т. IX, № 9, с. 44—46.

⁶¹) Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, СПб. 1895, т. II, с. 411.

⁶²) АЮ и ЗР, т. VIII, № 65, с. 208.

⁶³) Там же, т. VIII, № 107, с. 268, № 110, с. 270.

⁶⁴) Летопись Самовидца, с. 105; АЮ и ЗР, т. VIII, № 105, с. 263.

⁶⁵) Там же, № 105; АЮ и ЗР, IX, № 13, с. 63.

⁶⁶) Летопись Самовидца, с. 107, Костомаров, т. XV, с. 156.

⁶⁷) Летопись Самовидца, с. 107; АЮ и ЗР, т. IX, № 39, с. 155.

сом⁶⁸⁾. Окремі загони піхоти ним надсилались в міста Лохвицю, Лубни і Ромни⁶⁹⁾.

Восени 1669 року Дорошенко зібрав нові сили під керівництвом наказного гетьмана Корицького. З останнім були відряджені на Лівобережжя брат Дорошенка Андрій і подільський полковник Остап Гоголь⁷⁰⁾.

Наступ загонів Дорошенка на Лівобережну Україну викликав тут велику тривогу, яка посилювалась тим, що в перших боях військо Многогрішного зазнало поразки.

Але, зібравши віддані йому полки, — ніжинський, чернігівський, прилуцький, стародубський і найманий полк під начальством Мурашки⁷¹⁾, Многогрішний перейшов у контрнаступ і захопив містечка Чернухи, Куренськ, Городище і місто Ромни⁷²⁾.

Проте просуватись далі Многогрішний не міг, бо велика нестача боєприпасів і харчування примусила його розпустити військо.

Становище Многогрішного і надалі залишилось складним, бо в лубенському і переяславському полках більша частина містечок, в тому числі і сотенні міста Пирятин і Золотоноша, підтримували Дорошенка⁷³⁾. Не підкорялись Многогрішному полтавський полк і частина миргородського. Вони схилились на бік то Дорошенка, то Суховія, які продовжували вести міжусобну війну⁷⁴⁾.

Крім того, ходили тривожні чутки, що в скорому часі Дорошенко піде війною на лівий берег з великою силою білгородських татар, молдаван і волохів⁷⁵⁾. Багато разів звертався Многогрішний до царя по допомогу. В листі до Лазаря Барановича він скаржився. «Писал я до его пресветлого величества коликократне, чтоб или, для чего и по се время, неведомо за чем, ни посланцев моих и ни ответу себе на то никакого не имам. Так и его царского пресветлого величества к боярину и воеводе наместнику белгородскому, ко князю Григорью Григорьевичу Ромодановскому стародубскому, и к столнику к Петру Дмитриевичу Скуратову писал есмь. И уже бумаги не стает, и посланцев частых посылая скучен есмь»⁷⁶⁾.

Але царський уряд допомогти Многогрішному не поспішав і вимагав підрахувати втрати, нанесені лівобережним містам нападами Дорошенка. На посольському з'їзді, який відбувся у вересні 1669 року, польські комісари вимагали виконання Андрусівської угоди і негайного повернення Польщі Києва. У відповідь на цю вимогу Ордин-

⁶⁸⁾ АЮ и ЗР, т. IX, № 6, с. 32; т. XVIII, № 110, с. 271.

⁶⁹⁾ АЮ и ЗР, т. VIII, № 110, с. 271.

⁷⁰⁾ Н. И. Костомаров, Исторические монографии и исследования, т. XV, с. 157.

⁷¹⁾ АЮ и ЗР, т. IX, № 18, с. 69.

⁷²⁾ Там же, № 17, с. 72; № 18, с. 75—76; № 20, с. 81, № 28, с. 124.

⁷³⁾ Н. И. Костомаров, Исторические монографии и исследования, т. XV, с. 157.

⁷⁴⁾ В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 626.

⁷⁵⁾ АЮ и ЗР, т. IX, № 15, с. 69.

⁷⁶⁾ АЮ и ЗР, т. XI, № 17, с. 72.

Нащокін зажадав, щоб польський король раніше потурбувався повернути Росії ті міста Лівобережної України, які, всупереч Андрусівській угоді, були захоплені гетьманом Дорошенком.

Ордин-Нащокін повернення Києва Польщі поставив у залежність від звільнення Дорошенком Лубенського, Миргородського і Полтавського полків і вимагав, щоб польський уряд відшкодував всі ті збитки, що їх завдав Дорошенко Лівобережній Україні своїми нападами⁷⁷⁾.

Зміст переговорів між представниками польської держави і царського уряду і позиція, зайнята Ордин-Нащокіним, стали відомі широким колам тільки через деякий час після закінчення посольського з'їзду, а перед цим, восени 1669 р., чутки про переговори дуже хвилювали населення України і особливу настороженість викликало те, що всупереч Глухівським статтям, в комісію не були запрошені представники від козацтва.

Посольська комісія, яка засідала 25 вересня 1669 р. в Андрусові⁷⁸⁾ намічає заходи, щоб внести спокій на Правобережній Україні і відірвати Дорошенка від союзу з Туреччиною. З цією метою Ордин-Нащокін запропонував польським комісарам звернутись до духовного і цивільного населення Правобережної України з відозвою вирядити своїх виборних, які могли б вказати посольському з'їзду заходи для заспокоєння України. Ордин-Нащокін, досвідчений дипломат, який пильно стежив за подіями на Україні і Польщі, задалегідь знав, що виборні представники від Правобережної України, особливо духовенство, поставлять на посольському з'їзді питання таким чином, що Україну можна заспокоїти і відірвати від Туреччини при умові, коли Польща відмовиться не тільки від Києва, але й від західних земель і вся Україна об'єднається під владою московського царя⁷⁹⁾, тим більше, що й Дорошенко в багатьох листах писав про свою мрію об'єднати Україну під владою російського царя⁸⁰⁾. Ордин-Нащокін вважає, що такі вимоги виборних примусять польський уряд зняти свої претензії на Київ і відіб'ють охоту домагатись укладення вічного миру на умовах повернення всіх українських земель Польщі⁸¹⁾.

Щоб відвести від Польщі удар, викликати хвилювання на Лівобережній Україні і половити рибу в мутній воді, польські комісари вдалися до провокації. Одночасно з відозвою про вибори депутатів на посольський з'їзд, яка була складена і підписана комісарами обох держав, польські комісари від себе звернулись до Дорошенка з листом, в якому повідомляли, що польський король «всем козакам, по обе стороны Днепра будучим, чистым истинным христианским сердцем все вины и преступления прощает, не желая и не требуя ни

⁷⁷⁾ В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 647.

⁷⁸⁾ Там же, с. 648.

⁷⁹⁾ В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 648.

⁸⁰⁾ АЮ и ЗР, т. IX, № 41, с. 166.

⁸¹⁾ В. Эйнгорн, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 648--

какого отпущения»⁸²⁾ і дозволяє вирядити послів і милостиво прийняти чолобиття⁸³⁾. Цим листом робилися спроби створити враження, ніби царський уряд погоджувався віддати Україну Польщі, в такому ж дусі, коли не прямо, то посередньо, висловлювався шляхтич Фадей Крижевський, якому комісари доручили розповсюджувати відозви про вибори депутатів на посольський з'їзд⁸⁴⁾.

В своїх листах архієпископ Лазар Баранович писав, що лист польських комісарів призвів на Україні до такого «трусу», який можна порівняти з хвилюванням в часи Брюховецького⁸⁵⁾. Польські дипломати, пропонуючи Дорошенкові від імені польського короля вирядити виборних від козацтва на сейм, ставили собі за мету вбити клин в небезпечний для них союз Дорошенка з Туреччиною і кримськими татарами. З свого боку Дорошенко, йдучи на переговори з Польщею, хотів скористатись суперечностями між Росією і Польщею і домогтись від останньої якнайбільших поступок для Правобережної України.

На сейм від Дорошенка були виряджені генеральні осаули Петрановський і Тарасенко з проектом угоди⁸⁶⁾, яка могла б задоволити козацьку старшину Правобережної України.

Для остаточного вирішення всіх спірних питань між козацтвом і польським урядом на весну 1670 р. призначалась Острозька комісія, на яку Дорошенкові було запропоновано вирядити своїх уповноважених. Депутатами від Дорошенка на цю комісію були виділені генеральний писар Вуяхевич і колишній генеральний суддя Гапонович. Вони привезли з собою наказ з пактами, що визначали умови, на яких Дорошенко погоджувався залишатись у підданстві Польщі⁸⁷⁾. Ці пакти були до певної міри поновленням Гадяцьких пактів 1658 року⁸⁸⁾. В першому пакті ставилось питання про знищення унії та про передачу всіх церковів і монастирів, якими володіли уніати, православним. Другий пакт вимагав зрівняти Київську колегію в правах з академією Краковською; заборонити в Києві закладати єзуїтські школи і дозволити вільно відкривати руські школи і друкарні. В пакті III вимагалось оголосити загальну амністію всім учасникам колишніх заворушень проти Польщі. Дальші пакти вимагали дозволити козакам у київському, брацлавському і чернігівському воеводствах вільно жити на землях, які перейшли королеві, духовенству і шляхті, користуватись правом власності на будинки, хутори, млини, поля та всякі

⁸²⁾ АЮ и ЗР, т. IX, № 22 с. 93.

⁸³⁾ Там же.

⁸⁴⁾ В. Эйнгори, О сношениях малороссийского духовенства..., с. 649—650.

⁸⁵⁾ Там же, с. 651.

⁸⁶⁾ Статьи, предложенные гетманом Петром Дорошенко на с'езде с польскими комиссарами в Остроге, Акты АЮ и ЗР, т. IX, с. 196—208.

⁸⁷⁾ Статьи, предложенные гетманом Петром Дорошенко на с'езде с польскими комиссарами в Остроге; АЮ и ЗР, т. IX, с. 196—208.

⁸⁸⁾ Н. И. Костомаров, Исторические монографии и исследования, т. XV, с. 164.

вгіддя, а також держати шинки, курити вино, варити пиво і мед. Ставилось питання про відмежування України у київському, брацлавському і чернігівському воєводствах від Корони Польської і про розташування на цій території полків Торговицького, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Подільського, Паволоцького і Київського. Кожний з цих полків мав одержати землю в певних межах у постійне володіння.

За цими ж пактами сенаторам, старостам і шляхті заборонялось в'їжджати в свої маєтки в згаданих вище воєводствах, заборонялось посилати своїх довірених осіб для управління маєтками і дозволялось тільки раз на рік виряджати уповноважених для збору чиншів, розмір яких встановлювався за загальною згодою. Пактами передбачалось звільнення козацького майна (будинки, хутори, землі) від поборів і податків і встановлювалась підлеглисть самих козаків тільки гетьманові і урядовим особам, яких він призначить. Далі передбачалось, що війська коронні і литовські не стоятимуть на Україні; в часі війни король посилатиме на допомогу таку кількість війська, яку попросить гетьман, і що польське військо обов'язково мусить увійти під начальство гетьмана, а після закінчення війни зразу ж залишити межі України. На утримання гетьмана мали йти прибутки із староства Чигиринського, на утримання військової гармати із староств Лисянського, Корсунського і Богуславського, і на утримання козацької старшини з інших староств. Військо козацьке — кінне і піше — мало одержувати провіант і одягу з маєтків короля і духовенства, розташованих у Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах. Польський гарнізон із Білої Церкви має бути виведений, а в разі повернення Росією Києва і Польщі — і в Києві мали бути поставлені козацькі війська. В інтересах українського духовенства передбачалось, що за соборами, церквами і монастирями стверджуються давні права і привілеї: митрополита обиратиме православне духовенство, козаки й інші стани українського населення, а король тільки стверджуватиме вибори.

Перше спірне питання, яке виникло на Острозькій комісії між представниками від козацтва і коронним гетьманом Яном Собеським, було питання про аманатів; депутати від козацтва вимагали, щоб їхня безпека гарантувалась знатними аманатами (зложниками). Польки не погоджувались виділити зложників, вважаючи, що така вимога підриває престиж Речі Посполитої.

З ходу переговорів можна судити, що Дорошенко свідомо затягував їх, ніби чогось вичікуючи. Позиція Дорошенка стає зрозумілою, коли пам'ятати, що в цей час розгорталось повстання Степана Разіна. Маючи матеріали про зв'язки Степана Разіна з Дорошенком в період 1667 р., можна вважати цілком ймовірним, що ці зв'язки не поривались, а навпаки, зміцніли з літа 1669 р., коли Степан Разін повернувся з Перського походу на Дон. Очевидно, ці зв'язки йшли через Запорожжя, яке мало давні спільні інтереси з Доном, причому доведено, що значна кількість запорозьких козаків приймала участь і в походах в Персію і на Волгу.

Дорошенко, розуміючи, що союз з турками не знайде підтримки не тільки у мас, але навіть і в ширших колах козацької старшини хотів домогтись об'єднання України при допомозі Росії, але на умовах ширшої політичної автономії, ніж це було при Богдані Хмельницькому. Дорошенко, не розриваючи союзу з Туреччиною, одночасно вів переговори з Польщею і збирався виступити проти Росії спільно з козаками Дону на чолі з Степаном Разіним, все з тією ж метою, щоб примусити царський уряд піти на ряд поступок в питаннях автономії України.

Особливо жвавими стали зв'язки між Степаном Разіним і Дорошенком перед виступом першого на Волгу весною 1670 р. Цілий ряд агентів і вивідачів пробирались через південні полки Гетьманщини, розповсюджуючи чутки про повстання, доставляючи листи від Степана Разіна до Дорошенка і від Дорошенка до Степана Разіна. Є досить докладні відомості про одного з вивідачів — кременчузького сотника Михайла Карачевського. Біля року він був у ролі таємного агента Разіна і Дорошенка. Тільки восени 1670 р. Карачевського затримали і його особою зайнялися слідчі органи гетьмана Многогрішного. «И нынешнею осенью, — розповідав Дем'ян Многогрішний царському послу стряпчому Кузьмі Бухвостову, — тот лазутчик Мишка Карачевской об'явился в Кременчуке. И с Кременчука того Мишку к миргородскому полковнику, а полковник прислал к нему, гетману, и он гетман того лазутчика велел распросить и тот лазутчик Мишка в распросе сказал: был де он на воровстве с Стенкою Разным и от него. Стенки, посылан с листами к Дорошенку и от Дорошенка ж послан к вору ж к Стенке Разину с листами ж. И он Мишка пришед в Кременчук, те Дорошенковы листы отдал жене своей. И он гетман Дем'ян Игнатовичь посылал в Кременчук, и велел те Дорошенковы листы у Мишкины жены взять и того лазутчика Мишкина жена сказала, что те Дорошенковы листы бросила она в Днепр-реку. И он, гетман, велел того лазутчика пытать; и с пытки он, Мишка, говорил, что те листы положены у него в горшке и закопаны в земле. И тех листов он гетман искать посылал и где они Мишка указывал, тех листов не сыскали. И он, гетман, велел его, Мишку, пытать вдругорядь и жечь огнем. И тот Мишка говорил, что он на себя лгал, и после той пытке умер вскоре»⁸⁹⁾.

Є дані і про другого вивідача, Давида Перехреста, який передавав листи від Дорошенка Степану Разіну на Дон через полтавського полковника Гаркушу и козелецького купця Романа. На допиті під тортурами Давид Перехрест розповідав, що два листи він встиг передати полковнику Гаркуші, два закопані в кутку хати, а третій — за військовою печатковою захований теж в хаті між двома стовпами і зверху горщиком догори дном накритий. Незважаючи на всі домагання гетьмана Д. Многогрішного, листів розшукати так і не вдалося⁹⁰⁾. Але з матеріалів допиту розкривається зміст цих листів, в

⁸⁹⁾ ГАФКЭ, Малоросійський приказ, кн. 9, арк. 231—232.

⁹⁰⁾ Там же, кн. 9, арк. 110.

яких Дорошенко закликав Степана Разіна йти з ним весною на з'єднання «для походу под Заднепріем» (на Лівобережжя) і обіцяв не жалкувати хліба і солі⁹¹⁾.

Широким колам селянства і козацтва ці плани Дорошенка не були відомі, тимчасом як про його спілку з Туреччиною і татарами знали всі. Україна, особливо Правобережна, переживала важкі часи. Від неї відмовилась царська Росія, щоб забезпечити укладання Андрусівської угоди. Польське панство поновлювало порядки, знищені визвольною війною 1648—1654 років. Турки і татари руйнували міста і села, перетворюючи квітучу країну в пустелю. Пануючі класи намагались протриматись у важкі хвилини за рахунок пригноблених мас.

Михайло Ханенко, гетьман Запорозький, посваришивсь з кримськими татарами, домовляється з ворогом українського народу — польською шляхтою і йде на ряд значних поступок, оформлених у вересні 1670 р. на Острозькій комісії.

Козацька старшина Запорозжя на чолі з Ханенком так само, як і Дорошенко намагалась використати в своїх інтересах і селянське повстання Степана Разіна.

Про зв'язки Ханенка з Степаном Разіним розповідали в Малоросійському Приказі ічєнський протопоп Семен Адамович і чернігівський сотник Василь Семенович. «Да Ханенко ж де посылал к Стенке Разину, чтоб был с ним в совете и соединяясь с ним шел воевать хана Крымского. А что проти того к нему Стенке приказывал или писал, того не ведает»⁹²⁾.

Про зв'язки Ханенка і запорожців із Степаном Разіним говорять нам і інші джерела. Под'ячий Михайло Савін, посланий на Україну «для дел великого государя» у вересні 1670 р. повідомляв царя: «Да из заповог де писали казаки к Стенке Разину, что будто он гетман (Д. Многогрішний — К. С.) у великого государя не в подданстве, чтоб де Стенка шел на великого государя на низовые города безопасно, а от него бы от гетмана не опасался, что он великого государя с ратными людьми над ним Стенкою промысел чинить не будет»⁹³⁾.

Насправді ж гетьман Многогрішний і більшість козацької старшини Лівобережної України займали до керівника селянського повстання Степана Разіна позицію цілком ворожу.

Вони розуміли, що Дорошенко, претендент на гетьманство обох сторін Дніпра, хоче використати повстанців для здійснення своїх планів. Уже одно це їх спонукало боятись і ненавидіти Степана Разіна, як силу, при допомозі якої Дорошенко міг позбавити їх високих урядів, за які вони так цупко трималися. Нема потреби доводити, що козацьку старшину Гетьманщини перш за все лякав антифеодальний характер повстання, яке у вересні 1670 р. охопило Слобожанщину, а відгуки його відчувались по всій Україні.

⁹¹⁾ Там же, кн. 9, арк. 253—256.

⁹²⁾ ГАФКЭ. Малоросійський приказ, кн. 5, арк. 693—697.

⁹³⁾ АЮ и ЗР, т. IX, № 63, с. 262.

Скрізь по Україні блукали посланці із загонів Степана Разіна, які підтримували зв'язки з Дорошенком, Запорожжям і Слобідською Україною.

Про таких посланців говорили царські послы гетьману Дем'яну Многогрішному, що цареві стало відомо про перебування в Полтаві більше двохсот чоловіка разінців, які складались з донців, «черкас» та московських людей. Це була козацька «станция», вислана спеціально від Разіна на Україну до запорозького козацтва, щоб встановити з ним союз.

Разінці брали участь у козацькій раді в Полтаві і були гостинно розміщені по селах Полтавського полку.

Про посланців від Степана Разіна на Україну говорив і Семен Адамович у Малоросійському Приказі «Да ведомо де гетману Дем'яну Игнатовичю учинилось, что Стенкина полку Разина 2 человека казаков едут малороссийскими городами в Киев молитца и гетман де послал, где с'едут, чтоб их взять и велел привесть к себе»⁹⁴).

Ось чому, коли царський уряд звернувся до Многогрішного з вимогою послати військо на придушення повстання, він без всякого вагання і затримки вирядив 11 вересня 1670 р. в розпорядження Білгородського воеводи Ромодановського 1000 добірних козаків на чолі з генеральним осаулом Матвієм Гвинтівкою⁹⁵), а всім своїм полкам наказав бути готовими до виступу⁹⁶). Через декілька днів із Запорожжя прибув брат гетьмана Василь Многогрішний, який разом з генеральним осаулом М. Гвинтівкою та сумським полковником Герасимом Кондратовим придушував козацько-селянське повстання на Слобідській Україні⁹⁷).

Петро Дорошенко, остаточно вирішивши питання про спільний похід з Степаном Разіним на Лівобережну Україну, надсилає до нього на Дон делегацію козаків з листом. Подробиці про цей факт розповідав царю воевода Пасинков: «...а как де, государь, он (Степан Разин — К. С.) пошел на Волгу из городка Чира, и тому де четвертая неделя; и после до ево, государь, Стенки присланы на Дон в войска листы... а пишут де Дорошенко и Серик к Стенки, где б де им Стенкою ратным на срок, в котором урочищи сойтитца вместе; и с теми де государь, листами послан к нему Стенки из войска Донской козак Фрол Минаев, а велено де ему Фролу гнать до него, чтоб он Стенка поворотился назад»⁹⁸).

Є підстави думати, що обговорення в Царицині, на козацьких «кругах», в липні 1670 р. питання, яким шляхом просуватись до центру Росії, — впливало із зв'язків Степана Разіна і Дорошенка і їх плану про спільний напад на «Заднепріє». Проте, недостача транспорту і харчів примусила Степана Разіна основні частини вій-

⁹⁴) ГАФКЭ, Малоросійський приказ, кн. 5, арк. 693—694.

⁹⁵) АЮ и ЗР, т. IX, № 68, с. 279; № 65, с. 269.

⁹⁶) Там же, т. IX, № 68, с. 279; № 62, с. 269.

⁹⁷) АЮ и ЗР, т. IX, № 72, с. 291.

⁹⁸) А. Попов, Материалы для истории возмущения Стеньки Разина, с. 194.

ська направити на Волгу, а на Дон і Слобідську Україну вийшли, головним чином, кінні загони під керівництвом Фрола Разіна, Якова Гаврилова, Фрола Мінаєва, Федора Шадри та інших.

Розмах повстання на Поволжі і Слобідській Україні, головними учасниками якого були пригноблені маси населення, суперечив планам і намірам Дорошенка — використати боротьбу селянства тільки для зміцнення свого політичного стану. Він тільки хотів налякати царський уряд можливістю спільної боротьби з Разіним. Соціальні вимоги козацької голоти і козацької старшини були діаметрально протилежні. З цих причин козацька старшина з гетьманом Дорошенком могла бути тільки тимчасовим попутником великого селянського повстання. Недовір'я до свого спільника з боку Дорошенка відчувається на кожному кроці. Характерно, що в листуванні⁹⁹⁾ Дорошенка з Разіним часто фігурує вираз «не измени мне».

Козацька старшина Правобережжя не хотіла зв'язувати собі руки із Степаном Разіним якимись рішучими спільними акціями і намагалась зберегти для себе деяку можливість поновлення переговорів з царським урядом. Ця тенденція виразно виявилась після Острозької комісії, коли становище Дорошенка стало особливо критичним. В цей час проти нього і його спільників боролись запорожці з Ханенком і Сірком. Турки не давали йому дійової допомоги. Поразки Степана Разіна під Симбірськом, а його загонів на Слобідській Україні привели до зміцнення царського уряду і великою мірою послабили позиції Дорошенка в його домаганнях до царського уряду.

В той час, коли Степан Разін на Дону в місті Кагальнику лікувався від ран, одержаних під Симбірськом, і збирав сили для нового походу, козацька старшина, відвернувшись від свого тимчасового спільника, розпочинає в особі Дорошенка, його брата Григорія і митрополита Тукальського переговори з царем про підданство Правобережної України. Митрополит Тукальський, виряджаючи в Москву грецького архієпископа Манасію, говорив: «Есть ли де царское величество изволит их под свою государскую высокую руку принять и о том они учнут ожидать ведомости с ним-же архиепископом, или нарочного гонца и как де они увидят к себе в том от царского величества обнадеживание, и он де Тукальской и сам к Москве тотчас поедет»¹⁰⁰⁾. А Дорошенко обіцяв навіть «Стенку Разина к его царскому величеству по прежнему в подданство наговорит и привратит»¹⁰¹⁾.

З цього часу Дорошенко особливо різко міняє свою орієнтацію до повстанців — донських козаків і Степана Разіна. Цікаві дані наводить перекладач Христофоров про козацьку раду в Корсуні, що

⁹⁹⁾ На жаль, це листування до наших часів не збереглося і про його зміст довідемося із матеріалів допиту вивідачів, через руки яких воно передавалось.

¹⁰⁰⁾ АЮ и ЗР, т. IX, № 93. с. 393.

¹⁰¹⁾ Там же.

відбувалась весною 1671 р.: «Да на той же де раде чли Стенки Разина писмо, в котором пишет он вор о помочи. И тот де лист Дорошенко прочетчи изодрал»¹⁰²). Це був останній лист Степана Разіна до Дорошенка

На Дону розгорнулись події, які мали для козацької голоти і її керівника Степана Разіна трагічну розв'язку.

З появою Степана Разіна в Кагальнику (після поразки під Симбірськом) на Дону закипіла гостра класова боротьба. Козацька старшина, одверто перейшовши на бік царського уряду, зимою 1670 р. убиває в Черкаському одного із видатних отаманів Разіна—Якова Гаврилова¹⁰³). Через деякий час козацька старшина, скориставшись тим, що Степан Разін відправився з частиною козаків в Царицин домовляється з астраханськими татарами і калмиками про спільний похід на Слобідську Україну, нападає з загоном війська на Кагальник і наносить повстанцям поразку. Мужньо захищаючи Кагальник, загинув названий брат Степана Разіна, організатор походів на Слобідську Україну—Леско Черкашенін¹⁰⁴). Діти і жінка Степана Разіна і його брата Фрола були захоплені в полон.

Невідомо, з якими силами повернувся з Царицина на Дон Степан Разін, бо головні його сили мусили зібратись весною 1671 року.

Для розгрому повстання на Дону, на допомогу козацькій старшині цар наказав виступити з Курська стольнику Косагову з тисячою рейтарів і такою ж кількістю драгунів¹⁰⁵). Але ще до приходу Косагова, 14 квітня 1671 р. козацька старшина, обложивши Кагальник, спалила його, захопила в полон і видала царському уряду Степана Разіна і брата його Фрола¹⁰⁶).

Везли Степана Разіна до Москви прив'язаним до шибениці, що стояла на возі. За цим же возом мусив бігти прикутий ланцюгами Фрол Разін¹⁰⁷).

Після жаклих катувань царський суд виніс Степану Разіну і братові його Фролу вирок «казнить злою смертю, четверговать, а тебе Фролку, голову отсець»¹⁰⁸).

На Болотній площі 6 червня 1671 року виконано вирок над Степаном Разіним.

¹⁰²) Весь документ «Звідомлення Константина Христофорова 1670—1671 рр. надруковано в статті М. Н. Петровського, Матеріали до історії м. Ніжина» в записках Ніжинського Інституту соц. вихован. за 1932 р. т. XII, с. 79—91.

¹⁰³) ГАФКЭ, Малороссийский приказ, кн. № 9, арк. 456.

¹⁰⁴) Там же.

¹⁰⁵) Дополнения к Актам Историческим, т. VI, с. 64.

¹⁰⁶) Акты, собранные в библиотеках и архивах Археологической Экспедицией, СПб, 1836. т. IV, с. 237; Собрание Государственных Грамот и Договоров, М. 1828, т. IV, № 75, с. 259.

¹⁰⁷) Костомаров, Исторические монографии и исследования, СПб, 1903 т. II, с. 495.

¹⁰⁸) Смертний приговор Стеньке Разіну и брату его Фролке. Сообщил М. Владыкин, «Чтения в обществе Истор. и Древн. рос.», кн. I, 1869, с. 14; «Сказка», Объявленная Разіну перед казнью; Крестьянство и националы в революционном движении, с. 456.

Так ще один з визначних представників «бунтівливого селянства» поклав свою «голову в боротьбі за свободу»¹⁰⁹).

В 1671 році велике селянське повстання, що сколихнуло всю феодальну кріпосну Росію і вплив якого гостро відчувався на всій Україні, було розгромлено. Степан Разін не міг перемогти, тому, що повстання, яким він керував, було стихійним і неорганізованим. В XVII ст. не було робітничого класу, який би очолив повстання і довів його до перемоги. «Селянські повстання можуть приводити до успіху тільки в тому разі коли вони поєднуються з робітничими повстаннями, і коли робітники керують селянськими повстаннями. Тільки комбіноване повстання на чолі з робітничим класом може привести до мети»¹¹⁰) (Сталін.)

Але незважаючи на це, селянські війни феодально-кріпосної епохи мають велике історичне значення. Боротьба селянства проти своїх гнобителів піднімала сили народу, розхитувала феодальну систему і полегшувала перемогу нових виробничих відносин.

На історичне значення селянських війн вказує т. Сталін у розмові з німецьким письменником Емілем Людвігом. «Ми більшовики, завжди цікавились такими історичними особами, як Болотніков, Разін, Пугачов та ін. Ми бачили у виступах цих людей відбиття стихійного обурення пригноблених класів, стихійного повстання селянства проти феодального гніту. Для нас завжди становило інтерес вивчення історії перших спроб подібних повстань селянства»¹¹¹).

---

¹⁰⁹) Ленін, Сочинення, т. XXIV, с. 271.

¹¹⁰) Сталін, Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом, Ленін, Сталін, вибрані твори в одному томі, Партвидав ЦК КП(б)У, 1935, с. 26.

¹¹¹) Й. В. Сталін, Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом, Ленін, Сталін, вибрані твори в одному томі, Партвидав ЦК КП(б)У, 1935, с. 26.

ДОДАТКИ

№ 1

1670 р. 14 вересня. Відписка білгородського воеводи Григорія Ромодановського про повстання в Острогозьку і Ольшанську

Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу холоп твой Гришка Ромодановский челом бьет. В нынешнем, государь, во 179 году сентября в 13 день по твоему великого государя, царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца указу пришел я, холоп твой с твоими, великого государя ратными людьми Севского полку городов з дворяны и детьми боярскими, и с копейщики, и с рейтары, и с драгуны в Карпов и того ж, государь, числа писал ко мне, холопу твоему, из Белагорода товарищ мой стольник и воевода Петр Скуратов и прислал отписку, которую писал к нам, холопом твоим, из Острогожского соборные церкви троицкой протопоп Андрей Григорьев и приходцких и уездных церквей попы и всяких чинов жители, а в отписке их написано: сентября де, государь, в 9 день часа за три до света пришли к Острогожскому валу, к Острожку к башне безвеснс с крымские стороны от Стенки Разина воровские казаки, а караульщиком де они сказались с полковниковой слободы; и тех де государь казаков караульщики к городу пропустили по полковнику Иванову приказу Дзинковского и в городке они вошли тайницкими ворота и вшед в город, приказные избы подьячего Ивана Горелкова убили до смерти; и пришед на воеводцкий двор приказного Василия Мезинцова схватив, связали; и селиторного де, государь майдану и таможенного откупщиков повязали ж и били и животы их разграбили и отвезли де они те откупщиковы животы на воеводцкой двор того ж дня в четвертом часу; и был же, государь, у тех воровских казаков круг, а ис круга посылали они к полковнику, к Ивану Дзинковскому, и быв у полковника, те воровские казаки Василья Мезинцова, посадили в воду и животы его разграбив, положили в подклеть за печатью полковника Ивана Дзинковского, а запечатав де государь, те животы, пошол он, полковник, с воровскими казаками из города и велел им учинить круг, а ис круга послал тех воровских казаков да с ними своево полку сотников Марчку Жуковцова, Васку Григорьева, Якушку Чекмеза, обозного Микитку Волнянка под город Ольшанской: и в

Ольшанском де, государь, воеводу бросили з башни и животы ево разграбили. Да в то ж число срубили в Ольшанском же и вкинули в воду начальных людей иноземцев дву человек и твою, великого государя, казну разграбили — порох и свинец и пушки взяли.

И сентября ж де, государь, в 12 день с Ольшанска пришли они в Острогжской и того ж, государь, числа милостию божиею и пречистые богородицы и всех святых помощью и заступлением, а твоим, великого государя, царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца и твоих великого государя благоверных царевичев, благоверного государя, царевича и великого князя Федора Алексеевича, благоверного государя царевича и великого князя всеа Великия и Малыя и Белья Росии Ивана Алексеевича, праведными молитвами и счастьем, острогжской протопоп и попы и градские всяких чинов и разных городов торговые люди, не допустя тех воровских казаков до большого разширения, видя от них неповинное кровопролитие, учели меж себя советовать, чтоб их переймать; и те де воровские казаки, услыша их совет в первом часу ночи с Острогжского побежали на крымскую сторону. И они де градские всяких чинов люди на реке Сосне мосты разметали и тех воровских казаков на посаде многих побили, а атамана и есаула с товарищи шестнадцать человек переймали и переймав тех казаков и полковника Ивана Дзинковского и сотников Марчку Жуковцова с товарищи и обозного велели держать за крепкими караулами. А с сею, государь, отпискою и с сеунчом к тебе, великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия, и Малыя и Белья Росии самодержцу к Москве послал я, холоп твой, жильца Андрея Хметевского, сентября в 14 день; и о донских, государь, воровских казаках, которые в Острогжском изыманы, и о полковнике Иване Дзинковском с товарищи, что им за их воровство учинить или, государь, их прислать к тебе, великому государю, к Москве. И о том вели свой, великого государя, указ учинить. Да острогжские ж, государь, жители прислали в Белгород Стенки Разина прелесное письмо, чтоб из городов твоих, великого государя, всяких чинов люди, хто похочет, шли к нему Стенке и то, государь, письмо к тебе, великому государю, к Москве, послал я, холоп твой под сею отпискою.

ГАФКЭ, Белгородский стол, 687, арк. 70—73.

№ 2

1671 р. 8 березня. Царська грамота до білгородського воеводи
Григорія Ромодановського

(Страта Івана Дзиковського і інших представників козацької
старшини, учасників повстання в Острогозьку)

От царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца боярину нашему и воеводе, князю Григорью Григорьевичу Ромодановскому. Февраля в 6-м

числе писали еси к нам великому государю и прислан в Розряд статейный список, кому имяны вором и крестопреступником и меж православных христиан мятежчиком вором, донским казаком и которые от нужды к тому ж их воровству приставали по распросным и пыточным их речем за их воровские вины какие казни учинены. А в том статейном списке написано: изменники острогожской полковник Ивашка Дзинковский и ево единомышленники писар Марчка Жуковцев, сотники Якушко Чекмез, Васка Григорьев, обозной Микитка Волнянка, — по их распросным и пыточным речем, за измену, что они к воровским донским казаком пристали, — в Острогожском казнены смертью; при всех градских острогожских жителях на площади растрелены из мушкетов сентября в 29 числе. А мельницы ево, Ивашковы, отписаны на нас, великого государя, и помольные деньги велено збирать на вере выборным целовальником острогожщаном; а животы его, Ивашковы, и писаря Марчка Жуковцева и сотников и обозного, что у них было в их дворех по осмотру и по переписной росписи Умая Шамордина за ево рукою, по твоему, боярина нашего и воеводы приказу отданы нашим, великого государя, ратным людем Севского и Белгородцкого полков. А по той ево, Умаевой, росписи те изменничьи животы принял солдатцкого строю полуполковник Самойло Зуев. А сколько тех изменничьих животов, он Самойло, у Умая Шамордина принял и сколько их продано и за то собрано денег и безденежно кому дано, тому всему книги за ево Самойловою рукою, по твоему, боярина нашего и воеводы, приказу отданы в Курске в приказной избе. А сколько ево, Ивашковых мельниц на нас, великого государя отписано и кому имяны выборным целовальником острогожщаном на веру збирать велено, так же сколько каких ево, Ивашковых и товарищев ево, животов во дворех их порознь было по осмотру и по перечневой писной росписи Умая Шамордина и сколько тех де их изменничьих животов принял солдатцкого строю полуполковник Самойло Зуев и сколько их продано и собрано денег, и что кому безденежно дано, — и того всего в том статейном списке порознь не написано неведомо для чего. И как к тебе ся наша, Великого государя, грамота придет. А сколько Ивашковых мельниц Дзинковского числом на нас, великого государя, отписано и кому имяны выборным целовальником острогожщаном на веру збирать велено. Так же сколько у Ивашка ж Дзинковского и у товарищев ево по росписи Умая Шамордина каких животов взято порознь и которых городов и каких чинов и кому имяны ис тех их животов дано или продано и кому имяны, что продано и сколько за что денег взято. И после иных таких же воров дворы и животы остались и сколько чего осталось и кому, что и с тех их животов дано или продано и кому имяны, что продано и сколько за что денег взято. И после иных таких же воров дворы и животы остались и сколько чего осталось и кому, что ис тех животов дано, и за какую службу или что кому дано вместо нашего государева жалованья кормовых денег, или кому

что продано, порознь и ты б, боярин наш и воевода, князь Григорей Григорьевич то все велел написать в книги подлинно порознь, по статьям да о том к нам, великому государю, писал и книги и ис тех книг перечневую выписку со всяким подлинным очищеньем за дьячьею приписью прислал и, велел подать в розряде дьяком нашим, думному Семену Титову да Василью Семенову да Петру Кавелину.

Писан на Москве лета 7179-го марта в 8 день.

ГАФКЭ, Белгородский стол, № 670, арк. 50—53.

№ 3

1670 р. 22 жовтня. Відписка білгородського воеводи Григорія Ромодановського про страту дружини Івана Дзиковського

Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу холопи твои Гришка Ромодановской с товарищи челом быют.

В нынешнем, государь, во 179 году октября в 16 день прислана твоя великого государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Великия, и Малыя и Белья Росии самодержца грамота к нам, холопом твоим, из розряду за прописью дьяка Василья Семенова. А в твоей, великого государя, грамоте написано: по твоему великого государя указу велено изменника Острогожского полковника Ивашкову жену Дзинковского за ево, Ивашкову, измену, и за ее воровство, что она посылала на Дон для донских воровских казаков, чтоб они, воры, донские казаки, з Дону шли к Острогожску и ево, Ивашку выручили, сказав ей вину казнить смертью. И сего ж, государь, числа по твоему, великого государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца, указу писали мы, холопи твои, в Острогожской к Кирилу Кривцову и велели ему, собрав острогожан градских, всяких чинов людей, изменника Ивашкову жену Дзинковского, сказав ей ту ее вину при всех градских людех казнить смертью отсечь голова. И октября, государь, 22 числа писал к нам холопом твоим из Острогожского Кирила Кривцов: изменникова де Ивашкова жена Дзинковского кажнена.

ГАФКЭ, Белгородский стол, 687, арк. 378.

1670 р. 10 жовтня. Відписка білгородського воеводи Григорія Ромодановського

(Похід на Слобідську Україну нових Разінських загонів)

Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу холопи твои, Гришка Ромодановский с товарищи челом бьют. В нынешнем, государь, во 179 году, октября в 9 день писал к нам, холопом твоим, из Белагорода столник и воевода Григорей Скуратов и прислал одписку, которую писал в Белгород с Чюгуева приказной Семен Милков с белгородцким рейтаром Петрова полку Скаржинского с Анофреем Любиным против ево, Онофреевых, распросных речей. А в отписке, государь, Семена Милкова написано: в нынешнем во 179-м году октября в 6 день прибежал он Онофрей Любин из Царева Борисова и в распросе ему, Семену, сказал: ездил де он на Торские озера для соленого варенья и как будет за Царевым Борисовым городом на речке Стюденку от города в семи верстах и с ним де, Анофреем, встретились з Дону воровские казаки и татарова конные з двести человек, а атаман де у них, крестопреступника и изменника Стенкин брат, Разина, а как ево зовут того де он не ведает. И взяв де ево Анофрея, те воровские казаки спрашивали з большим пристрастием, в которых местех мы, холопи твои, с твоими, великого государя, ратными людьми ныне стоим. И он де Анофрей про нас, холопей твоих, с твоими, великого государя ратными людьми тем воровским казаком сказал, что стоим мы холопи твои в Острогжском; да под Царев же де, государь, Борисов после тех конных воровских казаков и татар пришли з Дону рекою Северским Донцом в бударах воровских ж казаков с пятьсот человек. И в Цареве де Борисове приказного — Автомона Маслова з башни убили до смерти, а которые де государь, русские люди идут ис твоих великого государя украинных городов для соленого варенья и тех людей в Цареве-Борисове воровские казаки, собрав, ставят за рекою Осолом табором для государь того, чтоб их для вести не упустить в твои вел. госуд. украинные города. А говорят де государь, те воровские казаки соленным варелщиком в то де число по домам их не отпустят, как пойдут из Царева Борисова под твои, великого государя украинные города. И оставя де государь, в Цареве Борисове на заставе воровские конные казаки и татарова пеших воровских казаков пятьсот человек при нем, Анофрее, пошли под Болькклею и под Змеев и под Чюгуев, и говорили де они, чтоб им конным казаком и татаром под те города ударить ночью порою. Да те ж де воровские казаки спрашивали у него, Анофрея, сколько в Белегороде твоих в г. ратных людей и с преосвященном Феодосии, митрополите белгородцком и обоянском. А черкасы де, государь, которые были на Торских озерах для соленого варенья и из Царева Борисова все жители пошли с теми ж воровскими казаками, а он де, Анофрей, от воров-

ских казаков из Царева Борисова убежал ночью порою связан октября в 3-м числе. А в Острогжском, государь, нам холопом твоим, тот белгородский рейтар Анофрей Любин про приход в Царев Борисов воровских казаков и татар и что они при нем, Анофрее, пошли под твой в. г. города под Болыклею и под Змеев, и под Чюгуев, сказал теж речи. А преж, государь, сего для промыслу и поиску над теми воровскими казаками послали мы холопи твои, из Острожского полки и о том к тебе, в. г. писано. С октября государь по 10-е число ис полков ис Царева Борисова нам, холопом твоим, вести никакой не бывало; а как государь, ис полков вести какие будут и воровские казаки своим воровским собраньем учнут разширяцца и мы, холопи твои, в Острогжском, укрепя осаду и оставя тяжелой обоз для промыслу и поиску над теми воровскими казаками пойдем со всеми твоими великого государя ратными людьми и прося у Христа бога милости и у пречистые его богоматере и у всех святых помощи и заступления, над теми воровскими казаками и над татари промысл и поиск станем чинить сколько милосердный господь бог помощи подаст. А что государь, передовых полков у твоих в. г. ратных людей с теми неприятельскими людьми учинитца и у нас, холопей твоих, в походе учнетца делать, и о том к тебе в. г. мы, холопи твои, писать станем с нарочными гонцы.

ГАФКЭ. Белгородский стол. № 687. арк. 371—373.

№ 5

1670 р. 16 жовтня. Відписка білгородського воеводи Григорія Ромодановського про повстання в Чугуєві, Мерехві, Змієві і інших містах Слобідської України

Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу холопи твои Гришка Ромодановский с товарищи челом бьют. В нынешнем, государь, во 179-м году октября в 10 день писали к тебе, великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу мы, холопи твои с стряпчим, с Иваном Образцовым по отпискам из городов воевод и приказных людей о приходе з Дону на Маяцкой и в Царев Борисов воровских казаков и что мы, холопи твои, по тем вестям для промыслу и поиску над теми воровскими казаками послали из Острогжского полки. А кто, государь, имяны полковники и на которые места посланы о том, к тебе, великому государю, мы холопи твои писали з белгородцим посадским человеком, а Егорком Житниковым октября в 6-м числе. И октября государь в 16 день писали к нам, холопом твоим, ис походу ис Печенег рейтарского строю полковник Михайла Гопт да сумской полковник Гарасим Кондратьев, а в отписке их написано: октября де, государь, в 13 день в первом часу дни пи-

сал к ним из Чюгуева полковник Григорей Донец, что он в Чюгуеве собрался с полком своим ожидает к себе их приходу. И того ж де, государь, числа ведомо им учинилось от Печенежского сотника, что харковский полковник Григорей Донец с полком своим пошел ис Чюгуева в Харков для того, государь, что де в Харкове в народе почели быть шатости великие. И тово ж де числа в 1-м часу ночи прибежал к ним из Чюгуева сумской сотник Ефрем, которого послали было они в Чюгуев наперед себя с ротмистром с Андреем Побединским и сказал де им тот сотник Ефрем: в город де, государь, Чюгуев в'ехали при них воровские казаки и приказного Семена Милкова взяли, а казаков, которых они полковники, в Чюгуев наперед себя послали, разбили. И чюгуевские де, государь, жители все замешались и за присыльными казаками их полков гоняли. Да октября ж, государь, в 16 день прибежал в Астрогожской чюгуевской стрелецкой и казачей голова Евменей Булычев, а в распросе нам холопом твоим, про приход в Чюгуев воровских казаков и о взятю приказного Семена Милкова сказал те ж речи, что писали к нам, холопом твоим полковники. Да и иные де города Змиев и Болыкля и Мерехва своровали тебе великому государю, изменили и воевод ж тех городов выслали и мы, холопи твои, того чюгуевского голову Евменья Булычева послали из острогожского к тебе в г. царю и в. к. Алексею Михайловичю, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу к Москве октября ж в 16 день, а сами мы холопи твои, по тем вестям для береженья и осторожности, оставя в Острогожском Харковского наказного полковника Ивана Лошенка, на Коротояке солдацкого строю, Яблоновского полку полуполковника Василья Цыпкина, на Волуйке рейтарского строю полковника Никиту Дромонта с их полками пошли из Острогожского со всеми твоими, в. г. ратными людми с конными и с пешими к Чюгуеву с большим поспешением; а что, государь, у нас, холопей твоих, в походах учнетца делать и о том к тебе, великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу, мы холопи твои писать станем без мотчания, а разделитца, государь, нам холопом твоим, полками для шатости жилецких людей некоторыми мерами не мочно.

1670 р. 19 жовтня. Відписка білгородського воеводи Григорія Ромодановського про поширення повстання на Слобідській Україні

Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу холоп (и) твои Гришка Ромодановский с товарищи челом бьют. В нынешнем, государь, во 179-м году октября в 16 день прислана, твоя, великого государя, царя и великого князя Алексея Михайловича, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца грамота из розряду ко мне, холопу твоему, за приписью дьяка Василья Семенова. А в твоей, в государевой грамоте написано велено послать в Танбов к думному дворянину и воеводе, к Якову Тимофеевичу Хитрово белгородцкого полку твоих великого государя ратных людей, конных с полковником, с Францом Улфом тысячу человек да с пехотным полковником и с начальными людьми и тысячу ж человек. А буде Франц Улф вскоре в полк не приедет и в Танбов, государь, тех ратных людей конных велено послать с ыным полковником, с кем пригож. А мне холопу твоему, с твоими, в. государь ратными с конными и пешими людми для береженья велено быть в Острогожском. И ныне, государь, нам холопом твоим, в Танбов твоих в. г. ратных конных и пеших людей послать вскоре не мочно, потому что от малороссийских, государь, городов и от Белагорода в ближних местех в украинских городех в народе почели быть шатости великия; в Цареве, государь, Борисове и на Маяцком воровские казаки, которые пришли з Дону, приказных людей побили; а в Чюгуеве и в Змееве и в Большклее и в Мерехве всяких чинов люди жители своровали, тебе в. г. изменили и приказных людей ис тех городов выслали, а чюгуевского приказного Семена Милкова выдали воровским же казаком. Да нам же, холопом твоим, сказывали войска Запорожского гетманской брат Василей Многогрешной да Краснокуцкий бывшей сотник Степан Белотченко: Запорожские де, государь, многие казаки пошли в степи и чают их соединенья с воровскими ж казаками. А преж, государь, сево для береженья и осторожности от воровских казаков послали мы, холопи твои, на Валуйки рейтарского строю полковника Никиту Дромонта с полком в Белгород, конных салдат розных полков двести человек, да голову стрелецкого Ивана Волкова с приказом. А для промыслу, государь, и поиску над воровскими казаками послали мы, холопи твои, рейтарского строю полковника Михайла Гопта да Сумского полковника Гарасима Кондратьева с их полками, да войска запорожского генерального ясаула Матвея Гвинтовки половина ево полку да атамана Андрея Валкова з донскими казаками розных городов.

А октября, государь, в 17 день по отпискам из городов воевод и приказных людей и по вестям, что воровские де козаки своим воровским собраньем почели розширятца и в украинских городех жители приставают к ним многие безпрестанно послали мы, холопи твои,

к прежним полком в прибавку столника и копейного и рейтарского строю полковника Григорью Касагова с копейщиками и с рейтары да войска Запорожского, гетьманского брата Василья Многогрешного другой половины с казаками. А от приходу, государь, воровских казаков оставили мы, холопи твои, в Острогжском Харьковско-го наказного полковника Ивана Лещенка с полком да камарецких драгунов сто человек да на Коротояке солдатцкого строю, Яблоновского полку полуполковника Василья Цыпкина с полком, да в Белгород в прибавку к прежним ратным людям послали рейтарского строю полковника Петра Стромичевского, а с тим ево полку рейтар, которые на твою, великого государя, службу приехали двесте пятьдесят человек да рыльских и путивльских козаков две сотни для того, государь, ведомо нам холопом твоим, учинилось, — воровские де казаки говорят беспрестанно, что им приходиться к Белугороду, а с нами холопи твоими, за теми посылками твоих, великого государя ратных конных людей в остатке дворян и детей боярских Севского и Белгородцкого полков тысяча сто человек Иванова полку Сасова копейщиков и рейтар востмсот девяносто человек. Да в рейтарских в четырех полкех з две тысячи с востмсот человек, да пеших четырех полков салдат з две тысячи с триста человек да Камарецких драгунов тысяча триста человек. И с тех, государь, копейщиков и рейтар и драгунов и солдат большая половина идут пеши за телегами.

И октября ж, государь, в 16 день с теми твоими, великого государя, ратными остаточными людьми пошли мы, холопи твои, из Острогжского на тех же воров и изменников к Чюгуеву, а полковник Франц Ильф на твою, великого государя, службу к нам, холопом твоим, в полк октября по 19 число не бывал.

ГАФКЭ, Белгородский стол, № 687, арк. 455—458.

№ 7

1670 р. Список майна полонених повстанців, присуд і страта їх

Роспись, что взято на бою в нынешнем во 179-м году у воровских донских козаков, как они побиты на Донце в Репинском юрту: знамя товтяное, большое, шахматная, прапор кумашной, пушка, бочка пороху; а суды их воровские двадцать будар больших да сорок две лотки большие ж, да тритцать две лотки малые, все посечены, а иные затоплены. А хто имяны воровские козаки на бою взяты и в которых городех те воры кажнены и кому какая казнь учинена и то писано в сей росписи ниже сего подлинного по статьям.

На Мояцком повешены: есаул Зиновка Воротов, да казаки Федька Мерл, Ивашка Савин, Пронка Леонтъев, Якушка Ефремов, сын Кузмин; Тимошка Исаев, сын Гузеев; Филька Иванов,

Минька Семенов, Ивашка Иванов, Федька Серьгеев, Силька Васильев, Мишка Васенко, Левка Лениченка, Мишка Заваленко.

В Цареве-Борисове повешены: Федька Иванов, сын Пичюжников; Пронька Яковлев, сын Ворона за ногу повешен.

В Болаклей повешены: Екимка Тиханов, сын Тищенко; Фомка Степанов, сын Цыбуля; Филька Михайлов, сын Палупаненка; Васка Федоров, сын Самохвал; Антошка Богданов, сын Надсин; Родька Прокофьев, сын Саварский; Ларка Матвеев, сын Кушнереv; Фомка Иванов, сын Кудрявой.

На реке Донце, где был бой у красного пришиба повешены воры ж донские казаки: Ивашка Лукьянов, сын Дьяков; Филька Фомин, Гераска Иванов, Васка Васильев, сын Легенченко; Минька Мельниченка, Тума Коронтеев, сын Донскова отамана Лесков хлопец Храмова; Сидорка Минаев, сын Чеплыгинко; Васко Иванов.

В Чюгуеве повешены: Федька Иевлеев, сын Пескунов; Тимошка Викулин, сын Скорняков; Сенка Андреев.

В Нижегольском повешен Артюшка Авдеев, сын Пузиков. Да в полк к боярину и воеводе, ко князю Григорью Григорьевичу в Новой Оскол посланы взятые ж воры, донские казаки: Андрюшка Трофимов сын Пачюев; Илюшка Захарьев, сын Лахтин; Моисейка Емельянов, сын Богородичин; сын боярской Ивашка Елистратов, сын Туляников.

Великой станицы Кружилка: Романовец Гораска Кондратьев, сын Неклюдов; Ельчанин Никишка Артемьев, сын Степанов; Усмонек, Ларька Иванов, сын Сысоев; Яков Матвеев сына Левшина человек; Мокарка Яковлеев, сын Изжеуров, стряпчава Андрея Пятова человек Гораска Яковлеев.

Да раненых взятых воров пятьдесят два человека, которым было нельзе быть живым повешены на устье речки Махмута в розных местех над Донцом и по дорогам.

Роспись воров и изменникам, которые к воровству донских казаков приставали и изыманы в городех, и кому им в котором городе какая казнь учинена.

Моячачане повешены на Маяцком: Ивашка Духнин, друг вора Лекса Храмова. Да он же своровал, взят был в вожи и от государевых ратных людей убежал воров донских казаков жалея, чтоб на них великого государя ратных людей не привести. Да выборной отаман Емелька Субачев, который был выбран по велению вора Лекса Храмова да есаулы Томилка Горлов, Богдашка Маслов.

В Куреск послан и велено четвертовать: Екима Анненкова человек Андрюшка, который пойман на Тору и был с воровскими донскими козаками.

В Цареве Борисове кажнены: вора Стеньки Разина мать названная, вдова Матренка Говоруха. Атсечена ей голова. Повеше-

ны: отаман Лавринка Федоров да Яска Говорухин сын, Стенька Васильев — попа Григорья брат да зять Говорухин Ивашка Москаль.

Болаклейцы повешены в Болаклей: отаман Марка Линник, Остапка Ваприцкий, Ивашка Коледа, Алекса Еремин.

В Мохначех повешены: Зосимка Клеванченко да Яска Иванов.

Богодуховцы кажнены в Богодухове: Тимошка Решатило всякой кажнен: руки и ноги отсечены, а тулово з головою повешено, Кирилка Жишацкой повешен.

З Змиева кажнены: сотник Панка Ребуха кажнен: руки и ноги отсечены, а тулово з головою повешено, отаман Павлик Сторож да козак Ивашка Парасочие повешены.

В Харькове кажнены: болаклейской казак Андриюшка Огонь; руки и ноги обсечены, а тулово з головою повешено, Тарской отаман Петрушка Иванов повешен.

Чугуевцы повешены в Чугуеве: пятидесятник Семка Рябцов, которой по веленью вора Лекса Хромова посылал караул на Григорьев двор Долгова.

Стрельцы, которые стояли у городских у колокольных ворот на карауле и в колитку пустили воровских казаков Карник Халин, Мирошка Конев, сын боярской Федька Васищев повешен, потому пойман с скрынею; а сказали полковники Михайла Гопт, Герасим Кондратьев: поймали де ево караульщики на поле бежит он из города на телеге и говорил караульщикам, что де бежит ратных людей к изменником станичник Ивашка Яковлев, сын Бычок?.. повешен за воровство по извету и по сказке Головиной и воеводцкой и по ево распросным речам.

Анчифорка Морозов повешен по извету мохначевского мельника Якушки Дикина: как де воровские донские козаки Леско Храмой с войском стоял, а полковники Михайла Гопт да Герасим Кондратьев были в Чугуеве и он де Анчифорка из Чугуева приезживал к донским козакам и про государевых ратных людей всякую ведомость им, вором, чинил и сам он в том винился.

В тех же городех всяких чинов жители приведены к вере, что служить им, великому государю, впредь со всяким раденьем и против донских воровских казаков стоять, и с ними битца, а к воровству их не приставать и ни на какие их воровские прелести не прельщатца.

На звороти и по склейках к сей росписи Григорей Косагов руку приложил.

1667 р., 22 грудня. Відписка білгородського воеводи Юрія Бярятинського про зв'язки між Дорошенком і Степаном Разіним

Государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу холопи твои, Юшка Бярятинской с товарищи челом бьют. В нынешнем во 176-м году, декабря в 10 числе писал к тебе, великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу, всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу я, холоп твой Юшка, по писму ис Полтавы Петра Софопова. Писал он Петр в Белгород к Григорью Косонову в советной своей грамотке, что были от польского короля в Запорогах послы, и в Запорогах де говорилось с Запорожскими казаками, что им быть в подданстве у польского короля. И запорожские де казаки в том присягали, что им быть у польского короля в подданстве. А которые де государь и по сю сторону Днепра городов запорожские казаки, и оне де договорились, что быть им в соединении в подданстве у польского ж короля. А для подлинной ведомости к Днепру послали, мы, холопи твои копейного строю прапорщика Ивана Скочка того ж числа. А велел ему разведать подлинно, что у Петрушки Дорошенка каких замыслов есть: а разведав, приказали ему ехать в Белгород наспех. А к Петру Сафонову писали мы, холопи твои, от кого ему такая ведомость учинилось и чтоб он к нам о том писал с теми станичники тотчас. И прапорщик Иван Скочок от Днепра в Белгород декабря по 22 число не бывал. Да того ж, государь, числа писал ко мне, холопу твоему, Юшке ис Полтавы Петр Сафонов с белгородскими станичники и о запорожских казаках против прежнего своего писма, что писал к Григорью Косонову, ко мне холопу твоему, ничего не писал, от кого ему про то ведомо учинилось. Да он же Петр, писал ко мне холопу твоему, о вестях другую отписку, а в отписке ево написано: ведомо ему учинилось: писал решетилевский отаман Левко с товарищи к полтавскому полковнику, чтоб в Чигирин к изменнику, к Петрушке Дорошенку прислал станицу вор Стенка Разин десять человек а двуконь. А пишет де он, Стенка к нему Петрушке, чтобы он шел наскоро Муравским шляхом на твой великого государя украинные города войною. И Дорошенко де послал в Крым для татар Жуленка тому три недели. А которые де приехали к нему Дорошенку от вора Стенки посланцы и они де поставлены в Крылове. Да декабря в 20-м числе пришел в Белгород из сербские земли черной дьяк Гопова монастыря сказалася зовут его Севастьянов. И мы холопи твои ево, дьякона спрашивали, для чего он в Белгород пришел и что он каких вестей, идучи за Днепром, слышал. И он, дьякон, сказывал нам, холопом твоим, что он пошел из своей земли к Москве, к преосвященному Феодосию, митрополиту белгородскому и обоянскому по знакомству. А как он услышал про Феодосия митрополита, что он в Белгороде, и он для того

к нему пришел. А идучи к Белгороду, был он в Каневе и слышал от каневских жителей и от иных приезжих черкас, что Петрушка Дорошенко послал ис Чигирина по орду для того, чтобы ему дождался орды, приходите войною на твои, великого государя, украинные города. И толко, государь, Петрушко Дорошенко собрався с татары и с иными воровскими людьми пойдет на твои великого государя украинные города войною, и нам холопом твоим, против ево в поход итти и оборонить твоих, великого государя, украинных городов, неским, что твои великого государя ратные люди белгородцкого полку по твоему великого государя указу распущены по домам все октября в 13-м числе и ныне в Белгороде никого нет. А без твоего, великого государя указы для збору и высылки в Белгород твоих, великого государя ратных людей в города послать не смеем. И о том вели, государь, нам холопом своим, свой великого государя указ учинить. А как государь копейного строю прапорщик Иван Скочок от Днепра в Белгород приедет что нам, холопом твоим, скажет и к тебе, великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя и Белья России и самодержцу мы холопы твои писать будем тотчас. А о росписке полковников и о посылке их в города из Белгорода по местам, где кому быть и кому у них в полках быть, и о том к тебе, великому государю, писали, мы холопы, в разряд многожды и твоего, великого государя указу о том, к нам, холопом твоим декабря по 22 число не прислано. И будет твоим, великого государя ратным людем в городех в зборе учинитца какая мешкота за том, что полковники без твоего, великого государя указу декабря по 22 число по местам не посланы, чтоб нам, холопом твоим, в том от тебя, великого государя в опале не быть. А которым твоим великого государя ратным людем доведось быть по наряду на твоей, великого государя службе в малороссийских городех в Киеве и в Гадяче, да в Полтаве на перемену прежним твоим, великого государя ратным людем белгородцкого полку, а для тех посылок надобно дать, твоего, великого государя денежного жалованья полковником с начальными людьми по их окладом против твоего, великого государя указу на полгода. А рейторам и драгуном и салдатом годового жалованья против прошлой дачи, что и дано: рейтаром по пяти рублей, а салдатом на полгода деньгами, а другую половину дано хлебом. И будет они против наряду указанные статьи все будут присланы, и того надобно им османдать тысячь пятьсот семьдесят осм рублей. А в Белгороде твоей, великого государя, денежной казны нет; в те посылки и начальным людем кормовых денег дать нечего. А рейтары и драгуны и салдаты без твоего, великого государя жалованья на твою, великого государя, службу многие не пойдут; а которыя и высланы будут, и оно збегут. И о росписке, государь начальных людем с ратными людьми, где кому стоять по местам и о присылке в Белгород своей, великого государя, денежной казны, что дать в посылки, вели, свой, великого государя, нам холопам своим, указ учинить.

Белгородский стол, № 625, арк. 391—394.

1671 р. 3—20 січня. Статейний список стряпчого Кузьми Бухвостова та под'ячого Омеляна Шостакова (відомості про Разінського «лазутчика» Михайла Карачевського)

Лета 7109 г. генваря в 3 день великий государь и великий князь Алексей Михайлович всеа Великия и Малыя и Белья России самодержец велел ехать с своею, великого государя, грамотою Войска Запорожского сее стороны Днепра к гетману, к Демьяну Игнатовичю и спросить ево гетмана, о здоровье и говорить с ним о ево, великого государя, делех по наказу стряпчему Кузьме Борисову, сыну Бухвостову, да подьячему Шестакову.

У великого государя у руки стряпчей Кузьма Бухвостов, был генваря в 3 день. С Москвы поехали в 5 день, в Севск приехали в 8 день, из Севска поехали того ж числа, в Батурин приехали в 10 день.

И генваря ж в 11 день гетман Демьян Игнатович к стряпчему к Кузьме Бухвостову и к подьячему посылал войскового товарища Якова Матвеева, чтобы они были у него, гетмана, з грамотою на приезде того ж дня вскорее.

И стряпчей Кузьма Бухвостов говорил, что он к гетману Демьяну Игнатовичю пошел объявить про свой приезд подьячего. И войскового товарища Яков Матвеевко говорил, что гетману Демьяну Игнатовичю про приезд ево, стряпчего, Кузьмы, ведомо, и велел он, гетман, ему, Якову, говорить, чтоб они стряпчей Кузьма и подьячей, были у него, гетмана на приезде вскорее для того, что он, гетман, лежит болен. И у гетмана Демьяна Игнатовича стряпчей Кузьма и подьячей Омелян на приезде были того ж числа. И стряпчей Кузьма Бухвостов, пришед к гетману, к Демьяну Игнатовичю, говорил речь и опрашивал его гетмана о здоровье по наказу, а изговоря речь, подал великого государя грамоту. И гетман Демьян Игнатович выслушав речь, принял великого государя грамоту и поцеловав печать отдал писарю Карпу Макрееву; и писарь распечатав великого государя грамоту, чел перед ним гетманом Демьяном Игнатовичем. И гетман выслушав великого государя грамоту великому государю его царскому величеству за премоною его великого государя и неизреченную милость бил челом и кланялся, сидя на постели погому, что был болен.

И стряпчей Кузьма Бухвостов и подьячей гетману Демьяну Игнатовичю великого государя в делех в то время не говорили, видя его болезнь. А во 12 день стряпчему Кузьме Бухвостову и подьячему Омеляну гетмана Демьяна Игнатовича брат, наказной гетман Василий Игнатович сказывал, как де от великого государя, от ево царского величества, он стряпчей Кузьма, брата его, гетману Демьяна Игнатовича, спрашивал о здоровье и ему де, гетману Демьяну Игнатовичю дал господь бог, великого государя, от его царского величества, милостивого слова от болезни облехчение. И того

ж числа к стряпчему к Кузьме Бухвостову и к подьячему гетман Демьян Игнатович присылал войскового ясаула Матвея Кввинтовку, чтоб они шли к нему, гетману, великого государя о делах говорить. И стряпчей Кузьма и подьячей, пришед к гетману Демьяну Игнатовичю, великого государя о делах и о лазутчиках, Кременчютком согнике о Мишке Карачевском да о Давидке Перехрестке и о листах, которые с ними были посыланы от Дорошенка к вору, к Стенке Разину и от Стенки к Дорошенку и о русских ворах, которые пойманы в Ромне и сидят в тюрьме с ним гетманом, говорили чтоб он, гетман, тех лазутчиков и с ними Дорошенковы и Стенкины листы и русских воров прислал к великому государю для подлинного ведома.

И гетман Демьян Игнатович, выслушав говорил: посылал де он, гетман, к великому государю и царскому величеству сотника Василья Бурковского, а велел ему в приказе Малые Росии известить словесно, как де он, гетман, шел с войском к Гадячю и в то же время Недрыгайловские казаки подговорили в Недрыгалов головы московских стрельцов Михайлова приказа Колупаева стрельца. И он де гетман за тот подговор велел тех недрыгайловцев четырех человек изымать и посадить в Ромне в тюрьме. А по распросу за теми недрыгайловцами никакovo воровства не объявилось и с Стенкою Разиным на воровстве нигде не были; а иного воровства на тех недрыгайловцев он, гетман сотнику своему не приказывал и словесно тот сотник в приказе Малые Росии сказать не умел. А после де того по писму недрыгайловского воеводы тех недрыгайловцев он, гетман, отослал к нему в Недрыгайлов; а иных русских людей воров в малороссийских городех не объявлялось.

Да гетман же говорил: по писму ево, гетманскому, миргородский полковник сыскивал такова человека, хто б сходил на ту сторону Днепра к Дорошенку в лазучестве и, проведав всяких вестей, пришел к нему полковнику. И кременчюткой де житель Василья Карачевской пришел к тому полковнику, говорил, что он к Дорошенку в лазучестве пойдет и, взяв всякие ведомости, хотел прити к нему полковнику. И тот полковник послал его, Мишку в прошлом году летом. И нынешнею осенью тот лазутчик Мишка Карачевской объявился в Кременчюке. И ис Кременчюка того Мишку к Миргородскому полковнику, а полковник прислал к нему гетману: И он гетман того лазутчика велел расспросить. И тот лазутчик Мишка в распросе сказал: был де он на воровстве с Стенкою Разиным и от него, Стенки, посылан с листами к Дорошенку и от Дорошенка ж послан к вору и к Стенке Разину с листами ж. И он Мишка, пришед в Кременчюк, те Дорошенковы листы отдал жене своей. И он гетман Демьян Игнатович посылал в Кременчюк; а велел Дорошенковы листы у Мишкины жены взять и того лазутчика. Мишкина жена сказала, что те Дорошенковы листы бросила она в Днепр-реку. И он, гетман, велел того лазутчика Мишку пытать; и с пытки он, Мишка, говорил, что те листы положены у него в горшок и за-

копаны в землю. И тех листов, он гетман искать посылал и где он Мишка указывал, тех листов не сыскали. И он гетман велел ево Мишку пытать вдругорядь и жечь огнем. И тот Мишка говорил, что он на себя лгали после той пытки умерскоре. А лазутчика ж Давидка Перехрестя у него гетмана нет и в малороссийских городех не об'являлся. И спрашивал: великому государю, его царскому величеству про того лазутчика Перехрестя от кого ведомо учинилось?

И стряпчей Кузьма Бухвостов говорил: великому государю, его царскому величеству от кого ведомо про того лазутчика учинилось, того у нас в наказе не написано.

Да гетман же Демьян Игнатович стряпчему Кузьме Бухвостову и подьячему сказал: об'явились де в Малороссийских городех четыре человека черкас и ныне сидят в Батурина за караулом. А в распросе сказали: были де они на Терках и на Дону при атамане, при Корнее Яковлеве и кормились своею работою, а что в том того в распросе сказали. И он, де, гетман, те их распросные речи посылает к великому государю с ним, стряпчим, с Кузьмою.

Да гетман же Демьян Игнатович говорил: служба де он великому государю, его царскому величеству по твоему верному обещанию, будучи в совершенной болезни радел, чтоб при нем вся старшина и казаки обрали б ково гетманом, чтоб после ево, гетмана Демьяна Игнатовича, быть у тово, новообраного гетмана, старшине и казаком в послушании безо всякие шатости. И по милости де божии и за счастием великого государя, ево царского величества, вся старшина обрали наказным гетманом брата ево Василья Игнатова, и великому государю, ево царскому величеству веру учинили и крест целовали, что они ему, великому государю, его царскому величеству служить верно по своему прежнему обещанию и по глуховским договорным статьям, во всем радеть и быть в послушании у наказного гетмана, у брата ево, у Василья Игнатова до облегчения от болезни ево, гетмана Демьяна Игнатовича. А если бы, волею божиею ево, гетмана Демьяна Игнатовича не стало и старшин по тому ж по смерти ево, гетманской, быть в послушании у брата ево, у Василья Игнатова.

А в 13 день стряпчей Кузьма Бухвостов и подьячей Емельян у гетмана, у Демьяна Игнатовича, были на отпуске. И гетман Демьян Игнатович к великому государю, к его царскому величеству с стряпчим, с Кузьмой Бухвостовым и с подьячим послал лист свой да вестовых писем двенадцать листов.

Да он же, гетман, сказывал: с той де стороны Днепра от Петра Дорошенка бывшей полковник Варшило Шулга переехал на сю сторону Днепра, а хочет служить великому государю его царскому величеству и быть в послушании у него гетмана. И он, гетман, того Варшила для подлинных вестей пришлет к великому государю с войсковым ясаулом, с Матвеем Гвинтовкой, вскоре.

И стряпчей Кузьма Бухвостов и подьячей из Батурина поехали

генваря в 14 день в Глухов приехали в 15 день. В Севск приехали того ж числа из Севска поехали в 16 день, к Москве приехали генваря ж в 20 день.

Генваря ж в 11 день по приказу думного дворянина Артемона Сергеевича Матвеева стряпчей Кузьма Бухвостов и подьячей Емельян, войска запорожского сее стороны Днепра, гетмана Демьяна Игнатовича брату Василью Игнатову и войсковому ясаулу Матвею Гвинтовке говорили, что они великому государю служили и его царскому величеству верно с боярином и воеводами, со князем Григорьем Григорьевичем Ромодановским с товарищи; и та их верная служба ему, великому государю, его царскому величеству ведома; и за ту их верную службу великого государя, его царского величества жалование ему, Василью и Квинтовке прислано будет иным временем; а они б на его великого государя его царского величества милость и жалованье были надежны. И гетманской брат Василей и Квинтовка великому государю его царскому величеству на милостивых словах били челом и кланялись. А говорили, что ему великому государю, его царскому величеству по своему верному обещанию служить рады до скончания живота своего. А как великий государь, его цар. величество изволит их за ту им службу свое, великого государя, жалование прислать и то его, великого государя, жалование прислано было в тайне, чтоб никому было про то не ведомо.

А если воля вел. государя что и войску тому, которое при них, Василье и Квинтовке были его царского величества жалованье будет прислано по небольшому для тех войсковых и лежкомысленных и шатосных людей. А как к ним, Василье и к Квинтовке, в то время будет не прислано, и тем войсковым их козакам будет мнительно для того, что знатно де к ним прислано в тайне, и большое жалование. А в которое время они были в войску с боярином и воеводами, со князем Григорьем Григорьевичем Ромодановским с товарищи и им де Василье и Квинтовке боярин и воевода, князь Григорей Григорьевич Ромадановской давал великого государя жалования по пятьдесят рублей. И они де не взяли для того, чтоб при них будучей старшине и козакам сумнительства не было, что им двум великого государя жалованье дано, а старшине и войску, при них будучому, великого государя, жалования ничего нет.

Да они ж де, Василей и Квинтовка, служа великому государю, того при них будучею войска при старшине и при знатных козаках з боярином и воеводами, со князем Григорьем Григорьевичем Ромодановским с товарищи и со стольником, з Григорьем Косаговым многожды разговаривали с шумом нарочно, чтоб от той старшины и от казаков лежкомысленных какие шатости не было. И тово ж лежкомысленным людем мнительства не было чтоб они, Василей и Квинтовка, великого государя с бояры и воеводы и с ратными людьми живут в совете. А у казаков де в том зависть великая, хто из старшин их, великому государю его царскому величеству служа

верно, с его, великого государя ратными людьми живет в совете — и о его, великого государя, делах радеет вместе. А они лехкомысленные люди чають, что их в чем обманывают.

Генваря в 12 день стряпчему Кузьме Бухвостову и подьячему гетмана Демьяна Игнатовича жилца Ивана Хомутова он гетман ото убою болезнен был при смерти, и, что в то время делалось и о том к великому государю, к его царскому величеству, гетман Демьян Игнатович с казаком с Исаем Андреевым, а голова московских стрельцов Михайло Колупаев писали с Иваном Тараконовским в декабре месяце.

Де Василей же и Кввинтовка сказывали: декабря и генваря в разных числах гетман Демьян Игнатович в болезни был при смерти.

И генваря в 1-м и в 6-м числах обозной суди, ясаулы, полковники и сотники и атаманы и казаки и войты и бурмистры и вся старшина в Батурин с'езжалась и была у них рада: Доколь в болезни гетман Демьян Игнатович кому у них в войску быть начальным и у ково им быть в послушании. И обозный, судьи, ясаулы, полковники и вся старшина обрали гетмана Демьяна Игнатовича брата ево Василья Игнатова наказным гетманом и разослали по городам и по полкам универсалы доколь гетман Демьян Игнатович в болезни чтоб были в послушании у наказных атамана у него Василья и служили великому государю, его царскому величеству верно, безо всякие шатости. А если бы волею божию гетмана Демьяна Игнатовича не стало к им, старшине и войску, потому наказного гетмана ево, Василья, слушать до того времени, как о обрании совершенного гетмана, великого государя указа по их челобитию к ним прислан был. И великому государю его ц. в. на подтверждение глуховской Рады и своего прежнего обещания, что им, ему, великому государю, его царскому величеству, служить верно и безмятежно и быть в послушании у наказного гетмана у него Василья Игнатова и лехкомысленных и шатосных людей, укреплять и от всякого дурна унимать всем заодно. И на том на всем обозной, судьи, ясаулы, писар, полковники, сотники и атаманы и казаки, и войты и бурмистры и вся старшина — в Батурине, в церкви Воздвижения честнаго и животворящего креста господня пред святым евангелием веру учинили и крест целовали и душами своими закрепили в генваре в разных числах.

Да наказной гетман Василей Игнатов крест целовал же, что ему служить великому государю его ц. в. верно до окончания живота своего, а им старшине ево Василья, во всем слушать до облегчения от болезни брата ево, гетмана Демьяна Игнатовича и лехкомысленных людей укреплять, а шатосных — унимать за одно.

И после богоявления господа бога и спаса нашего Иисуса Христа полковники и старшины для усмирения шатосных лехкомысленных людей, потому что не ото многих лехкомысленных людей от сотников и от казаков в полтавском и в нежинском и в гадяцком,

и в миргородском полках; и в Ромне почала быть шатость и непослушание для того, что чаяли гетмана Демьяна Игнатовича не стало.

И тех шатосных и непослушных людей, привезены в Батурин из разных городов и ис полков сотники и козаки и посажены за караул. Да наказной же гетман Василей Игнатов говорил: сидят де в Батурине за караулом малориссийских городов жители четыре человека которые были на Дону при атамане, при Корнее Яковлеве, и что, б великий государь указал из них дву человеком дать свободу. И он бы де, Василий, с ними увереся, отпустил их на Дон и на Запорожье, а они б о всяких подлинных вестях и о замыслах з Запорожья и з Дону к нему писали. Да он же Василей служа великому государю, его ц. в. хочет запорожцев привести под его, великого государя высокодержавную руку и чтобы их, вел. госуд. жалованием, сперва малым, чем обнадежить. Да для того де он Василей и в прошлом году он ходил на Запорожье.

Да голова московских стрельцов Михайло Колупаев сказывал про них же, Василье и Кввинтовке, что ему Михайлу Василей и Кввинтовка и иная старшина, крест целовать велели, чтоб он в Совете был заодно. А если б гетмана Демьяна Игнатовича в животе не стало, а в малороссийском народе была, б какая шатость и бунты, и ему б Михайлу, великого государя, с ратными и со всеми людми сесть в верхнем городе и служить великому государю верно, безо всякого сумнительства.

А они, Василей и Матвей и старшиною и с казаками, которая старшина и козаки великому государю служат верно и впредь обещались служить верно и до скончания живота своего, хотели стоять в нижнем городе и лехкомысленных людей укреплять, а шатосных унимать заодно с ним Михайлом и по городам разослать им свою верную старшину, чтоб укреплять и всякую шатость унимать и смирять неоплошно. И голова Михайло Колупаев и ево приказу сотники и пятидесятники и десятники на том на всем крест целовали дважды в декабре месяце. И стрельцов он, Михайло, две доли держал в верхнем городе, а третью долю в нижнем городе под караулом и около пушек.

А гетман де Демьян Игнатович ему Михайлу говорил: если де ему гетману случитца смерть, а в Малороссийском народе была б какая шатость и он бы Михайло, со всеми конечно, сел в верхнем городе; и приказал ему Михайлу, на прокормление стрельцов в шатосное время в том городе пять житниц хлеба. Да войсковой ясаул Матвей Гвинтовка стряпчему Кузьме Бухвостову и подьячему сказывал наодине, что ево гетман Демьян Игнатович посылает к великому государю к его ц. в. с войсковыми делами и службою, что они служили с боярином и воеводами, со князем Григорьем Григорьевичем Ромодановским с товарищи с вестовыми писмами. Да с ним же де посылает к великому государю гетманской брат наказной гетман Василей Игнатов, племенника

своего да пасынка. Да Матвей же говорил, что ему будет вел. госуд. жалование за ево службу на Москве. А гетмана Демьяна Игнатовича брату, наказному гетману Василью Игнатову за ево службу вел. госуд. жалования прислано бы было в Батурий тайным обычаем, чтоб про то никому было не ведомо.

Да стряпчему Кузьме Бухвостову и подьячему Емельяну писарь Карп Мокреев сказывал о турских и с волоских, и с мутьяньских войсках и о хане крымском и о Белгородцкой орде, и о польском короле гетман Демьян Игнатович к великому государю писал с ним, стряпчим, с Кузьмою и с подьячим.

А с конституцией сеймовой печатной или письменной гетман Демьян Игнатовичь послал в Польшу и приказал доставать тайным обычаем. И ныне де в другой ряд пошлет вскоре.

Малороссийский приказ, кн. № 9, арк. 225—239.

№ 10

Опит у Батурині Дорошенкового посланця Давида Перехреста

Лета 1670-го, декабря 12 дня от вельможного, ево милости господина гетмана Демьяна Игнатовича, добродея нашего при господине Иване Самойловиче, судье генеральном и при господине Матвее Гвинтовке, при ясауле генеральном в деле и для розпросу Давыда, будучого в Чигирине посланный. И тот Давыд в распросе сказал, что были договоры о серденятах, и с Крыму были послы, выкупили восемь человек татар за наших людей и пошли шляхом Чючманским, хотя с каролем имети доброе соединение. А Дорошенко поспешил на бусурманскую похвалу и при том стоит. А как отпустил в ту дорогу Дорошенко к Стенке листы имея, и то сказывал, что листы присланы присланные от всех краев и от короля и от хана. А Сабеской скротно утаился, объявил и то, ежели гетман царского величества збираетца и я буду збиратца. И то сказал, что по брачки живаты и войско купит. И то слово сказал тот же, что Дорошенко говорил с ордою воевать край сей, естли будут с листами у Стенке писаны, хотя и зазимует. И про Горкушу сказывал, что на Дон пошел и может з Горкушею видетца. Писма, которые имел к Стенке от Дорошенка, под лавкою в хижине схоронил, а жонка орепов искала, а жене ничего не сказал. А Федка Гаврилов, жилец поповской, в полку Миргородком на того Давыда говорил во всем де в словах своих нежелателен являетца и правды не хочет сказать. И то сказал: что Дорошенко говорил: колко ни будучи нам вместе быть, и то сказал: я де и не мышлю никаких прибылей, толко и мышлю, как бы орду крымскую привратить, а то сказывал Тарас. Сказал же и то, чтоб Стенка полем пришел, хлеба и соли не буду жалеть. И на том де тот Давыд присягал и Дорошенку, чтоб в Великий пост то все исправить. И то сказал, что будет орда позади Белой Церкви до Чернигова.

Хвалился Дорошенко, что орда при нем Белогороцкая имеет бити, а то сказывает, что был у Стенки и будто итети с войском под Заднеприм. Обновлялся с своими речми, будто Дорошенко говорил: — «не измени мне», — и он сказал, что не изменит. Сказал на пытке, что листы посланы в Полтаву Горкуше через Козелецкого купца Романа... И то с пытки сказал, что в избе охоронила в переднем углу жонка, а после того сказал, что под передним углом. У Горкуши два листа, а третий у него, Давыда. А после того сказал, что подлинные два листа закопаны в углу и два листа у Гаркуши, а третий у него в углу меж двома столбами скрытан, и горшечком вверх дном покрыт; а тот лист за печатью войсковою.

Как в Чигиринь люди были и с Козельца и с Полтавы, Роман зятем, то листы послал Давыд ис своих рук к Горкуше — один о вестях, а о другом — не ведает; а первой лист у Стенки. И так сказывал, чтоб Стенка в Чигирин приехал. И то сказал, что Дорошенко с полковники тое стороны имел раду, что серденяты не отпускать: одних поставит к Рашкову, других — к Могилеву, третьих — к Лысенке. Ноября 14 дня турецкой посол с 15 человек был и неведома какой им отпуск был; и то сказал, что Сабаской писал к Дорошенку, чтоб королю не верил, ни во что де Украину чинит и с ордою Крымскою Украину хочет воевать. З запорожцами Дорошенко рад бы, чтоб быть в соединении, и запорожцы пишут к нему сердито, и просят войсковых клейнотов: и то сказал, что Дорошенко на сей бок Днепра своего замыслу не имеет; а говорит: есть ли король так зачинает, войною пойдет, и он, Дорошенко, имеет орду позади Белье Церкви пустить; а в том что учинитца не ведомо.

Малороссийский приказ, кн. № 9, арк. 253—256.

№ 11

1670 р. 12 липня. Розпит у Малоросійському приказі українських посланців іченського протопопа Семена Адамовича та чернігівського сотника Василя Семенова

178-го июля 12 день в Приказе Малыя России присланыя преосвященного Лазаря Барановича; архиепископа Черниговского и Новгородского да войска запорожского сее стороны Днепра гетмана Демьяна Игнатовича Иченский протопоп Семион Адамов да Черниговский сотник Василей Семенов с товарищыи в распросе сказали: Посланы де они к великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Великия и Малыя и Белья России Самодержцу к Москве с листами, да с ними ж де гетман послал дву человек, взятых языков: турченина да азовского татарина, которые взяты под Полтавою, да знамя азовского Паши, которое взято с

ними ж. Да протопоп же и сотник сказали: Турской де салтан прислал к Петру Дорошенку посланцов своих с тем, чтоб он ис подданства его никуда не отступал и был на него во всем надежен, а буде от кого ему учинитца утеснение и он де его войсками своими оборонять будет и к нему пришет вскоре.

Турской же де Салтан послал к польскому королю, что о Дорошенкове подданстве к себе никакой причины не имел и ничем ево к подданству не теснил; а буде король полский буде хотя малым чим учнет ево Дорошенка теснить и он де всеми своими силами будет боронить.

Да протопоп ж Симиан сказал, — что де к великому государю, ко его царскому величеству будут из Запорожья с коша Ханенковы посланцы и будут к Москве вскоре. А будут де они к великому государю бити челом, чтоб им быти у него, великого государя, под его царского величества высокодержавною рукою в подданстве, по прежнему, а с ханом де крымским учинилась у них ссора и бои бывають у них почасту.

Да Ханенко ж де посылал к Стенке Разину, чтоб был с ним в совете и соединясь с ним шол воевать хана Крымского. А что против того к нему Стенка приказывал или писал того не ведает.

Да ведомо де гетману Демьяну Игнатовичю учинилось, что Стенкина полку Разина 2 человека казаков едут малороссийскими городами в Киев молитца и гетман де по них послал где с'едут, чтоб их взять и велел привести к себе.

Серик де при Доршенке стоит меж Умани и Торговицы, а при нем казаков с 1000 человек. А все де те вести учинились гетману ведомы от брата ево Василья, который пришел з Запорожья до их посылки к Москве дни за 3.

Да протопоп ж Симион Адамов спрашивал: как присылан в Киев от гетмана Демьяна Игнатовича войсковый канцелярист Иван Быховец и бывшего киевского полковника Василья Дворецкого, для каких дел взял к гетману? И протопоп Симион сказал: как де ж Киева в Острь перемене ж месяц бывает и нынешнего де месяца перемене бывшей полковник Василей Дворецкой говорил чтобы они были в великом опасении, а гетман де и полковники и все войско хотят великому государю изменить. А чает де то дело Василья Дворецкова минет; а говорят де что те речи говорил Киевский полковник Костянтин Солонина.

Протопоп ж и сотник сказали, что гетман велел известить великому государю, его царскому пресветлому величеству, что в малороссийских всяких чинов жителях учили быть шатости оттого как были великого государя, его царского пресветлого величества у великих и полномочных послов королевского величества с комиссары с'езды и бутто на тех с'ездах постановили Киев и сее стороны все города во отдачу в сторону королевского величества и на то де дело для подлинного свидетельства прислан с ними лист королевского величества за рукою и за печатью, что он и на сей стороне

имянует подданными. А как де ныне с'езды царского величества и королевского величества у великих и полномочных послов и у комисаров и на том де с'езде был стародубовского полковника Петра Рославченка брат Иван Рославченко и что великие послы и комисары об них говорили и постановили и он де про те про все гетману сказывал и от того де гетман и старшина в великом сомнении, а больше мнение имеют от того, что посланцы их на том с'езде не были.

Да протопоп же Симеон сказывал Киево-де Печерского монастыря к архимандриту Инокентию Гизелю присланы из Полщи послов и комисаров с постановленных статей списки латинским писмом, а что де о том с'езде и о тех постановленных статьях меж собою духовные списываютца и тому подал писмо.

2

Естли де нынешнего или впредь идущие годы о сее и с тое стороны Днепра и Запорожцы учали бы бити челом великому государю, чтоб учинить червневая рада и чтоб великий государь, его царское пресветлое величество ево гетмана пожаловал червневоу рады учинить не велел для того, что б меж ими не учинилось междуособия и кровопролития так ж, как и при Брюховецком.

3

Дорошенку де от неприятелей ево Ханенка и от Суховея, есть ли какое учинитца утеснение, — а ведая милосердие великого государя его царского величества побежит в Киев или в иные города сее стороны Днепра или в Свободы на Украину и чтоб великий государь ево принимати не велел, чтоб от того меж ими не учинилось какое междуособие.

4

А буде гетман Петр Дорошенко и Ханенко и Суховой или полковники Сумской или иные учнут писать к великому государю, к его царскому величеству на него гетмана о какой неверности, чтоб великий государь, его царское величество не изволили тому верить. А он де гетман по обещанию своему должен всегда за него великого государя умереть.

5

А естли, когда на сей стороне Днепра кто ему, гетману, учинитца противен, чтоб великий государь пожаловал велел ево гетмана своими царского величества ратми оборонить и буде ево какое изнеможение, чтоб ему повелено было в города царского

величества великороссийские з домом ево приехать и буде в который город приедет, чтоб воеводы или приказные люди неприятелем ево не отдали.

6

Чтоб великий государь пожаловав его гетмана своим государским милостивым словом через протопопа ж Симеона вышесказанными статьями велел ево гетмана обнадешить, чтоб Киев и сее стороны Днепра города в сторону королевского величества никогда уступлены не будут.

ГАФКЭ, Малороссийский приказ кн. Б. арк. 693—697.

З М І С Т

I. Соціально-економічне і політичне становище в Росії та на Україні напередодні повстання Степана Разіна	5
II. Повстання Степана Разіна в Росії	26
III. Козацько-селянське повстання на Слобідській Україні 1670 р. в зв'язку з повстанням Степана Разіна	37
1. Соціально-економічне і політичне становище Слобідської України напередодні повстання Степана Разіна	37
2. Походи загонів Степана Разіна на Дон і Слобідську Україну	54
3. Козацько-селянське повстання на Слобідській Україні в зв'язку з повстанням Степана Разіна	59
IV. Зв'язки Степана Разіна з козацькою старшиною Правобережної і Лівобережної України. Вплив селянського повстання на політику козацької старшини	72
Додатки	93

Національна Наукова
Бібліотека при ХДУ
Інв. № 321834

321841

Kharkov University

0 002343 6 4

Екатерина Стецюк.
Влияние восстания Степана Разина на Украину
(На украинском языке)

Техредактор Н. И. Муснік.

Коректор В. И. Кривоший.

БФ 01966. Зам. № 977. Тираж 10.000 прим. Формат паперу 60 × 92. Друк.
аркушів 7,5. Обл.-видавн. аркушів 9,0. Знаків в друкарськ. аркуші 50.000.
Здано до виробництва 8/III 1947 р. Підписано до друку 30/VI 1947 р.

Надруковано з матриць Київської обласної друкарні „Київська Правда”
в друкарні Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Чудновського, 2